

BATI KÖKTÜRK KAĞANLIĞININ HAKİMİYET SİMGELERİ: DAMGA VE MÜHÜR

Doç. Dr. Gaybullah BABAYAR* - Arif HABİBULLAYEV*

Öz

Başlangıçta Köktürk Kağanlığının birer batı kanadı olarak bilinen ve daha sonra belirli bir Kağanlığa dönüşen Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) Orta Asya tarihinde ayrıca bir yer tutmaktadır. Kağanlık tarihi ile bağlantılı birçok dillerdeki yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular Batı Köktürkler döneminde bölgede sikke darbı, tasvir sanatı, yazı sistemi, yazıya dayalı haberleşme, iletişim ve saire gibi devlet yönetimiyle ilişkili geleneklerin oldukça geliştiğine delalet etmektedir. Özellikle, devlet yönetiminde ayrıca yer tutan sikke darbı, mühürçülük ve damga geleneği Batı Köktürk Kağanlığının ayrıca özelliği olmuştur. Kendi sikkelerini Çaç (Taşkent) bölgesinde bastıran Batı Köktürk yöneticileri sikkelerde kendi adı ve ünvanının yanı sıra boy damgalarını da yansıtmışlardır. Bununla birlikte, Batı Köktürkleriyle bağlantılı birçok Türk asıllı hanedanlar: Çaç, Fergana, Otrar, Soğd, Buhara ve Toharistan bölgelerinde Eski Türk boy damgalarını barındıran kendi sikkelerini darbetmişler, bu tür sembolik işaretleri mühürlerine de yansıtmışlardır. Bu tür sikke ve mühürler menşece Eski Türk gelenekleriyle örtüşmektedir.

Anahtar kelimeler: Batı Köktürk Kağanlığı, Devlet Yönetimi, Sülale, Simgeler, Damga, Mühür, Sikkeler.

The Domination Icons Of West Turkic Khanate: Stamp And Seal Abstract

The Western Turkic Khanate (568-740), which was known initially as one of the western wings of the Turkic Khanate and then turned into a specific kingdom, has its own place in the history of Central Asia. Written sources and archaeological findings in many languages related to the history of the khanate indicate that in the period of the Western Turks, state-related traditions such as coin minting, depiction of art, writing system, communication and so on have developed. Particularly, the coinage, seal and stamp tradition, which also holds a place in state administration, has also become a feature of the Western Turkic Khanate. The rulers of the Western Turkic Khanate who prin-

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi.

ted their own coins in Chach (Tashkent) area, also reflected their name, title in coins and as well as their family name. However, many Turkic origin dynasties associated with the Western Turkic Khanate. Chach, Ferghana, Otrar, Sogdiana and Tokharistan regions have their own coins with their own stamps, and they have reflected such symbolic signs on their seals. Such coins and seals coincide with the Turkic traditions.

Keywords: *Western Turkic Khanate, State System, Dynasty, Symbols, Stamp, Seals, Coins.*

1. Giriş

Birlikte yaşam - aile, toplumsal hayat, toprağın işlenmesi - ziraatçılık, hayvanların evcilleştirilmesi - hayvancılık, konut - ev, şehircilik, tasvirî sanat ve yazının icat edilmesi, alışveriş ve paranın ortaya çıkışı, eğitim ve benzeri Dünya Uygarlığının temelini oluşturan ilkelerin arasında “İdarî Hayat” da ayrıca bir önem taşımaktadır. İnsanlık tarihinde toplum düzenini koruyan çeşitli kurallara başvurulması kanun ve hukukun düzenlenmesine yol açtığı kadar idari hayatın ortaya çıkmasına ve sonuçta devletin oluşmasına temel oluşturmuştur. İşte bu amil, yani belki de Dünya Uygarlığının en temel unsurlarının başında gelen düzenlemelerden biri sayabileceğimiz idarî hayat, dünyanın her köşesinde o veya bu derecede varlığını sürdürmüş, zaman geçtikçe gelişme ve ilerleme göstermiş, gittikçe karmaşık bir hal almıştır. Kimi topluluklarda o uzun asırlar zarfında başlangıç seviyesinde ve ilkel olarak kalmış, kimi topluluklarda ise giderek genişlemiş ve dallanarak karmaşık bir durum arz etmiştir.

İdarî hayatın Eski Türk uygarlığında ayrıca bir yeri vardır. Zira Türkler, yaklaşık üç bin yıllık bir zaman diliminde sadece kendi toplumunu değil, belki de dünyanın birçok bölgelerinde yaşayan yabancı toplulukları da kendi yönetimi altında bulunduran bir millettir. Bu ise Türk topluluklarının idari hayatta büyük tecrübeye sahip olmaları ve kadim tarihlerden beri çok yönlü ve karmaşık bir yönetim sistemini uygulamalarından ileri gelmektedir.

Genel Türk tarihinin Saka ve Hunlardan başlayarak hemen hemen 20. yüzyıla kadar uzanan yaklaşık üç bin yıllık bir tarihine göz atarsak, bu vakit diliminde onların hep belirli bir siyasi oluşumlar sağladıkları, boy birlikleri ve devletler kurdukları anlaşılacaktır. Devlet varken hep kanun ve kuralların bulunması, hukukun işlenmesi, kısacası idari hayatın var olması icap etmiştir. Eğer Saka öncesi (M.Ö. I bin yıllık), Saka (M.Ö. 6-4. yy.), Hun İmparatorluğu (M.Ö. 3 - M.S. 3. yy.), Ak-Hunlar/Eftalitler (M.S. 4-6. yy.), Avar / Juan-Juan Kağanlığı (M.S. 4-6. yy.), Köktürkler (M.S. 6-8. yy.), Karahanlılar (940-1212), Selçuklular (1038-1299), Altın Ordu (13-15. yy.), Osmanlı (1299-1923), Timurlu (1365-1501) ve benzeri başlıca hanedanların yönetim sistemi ve onunla ilişkili idari hayatın içeriğine kısaca bir tanımlama yaptığımızda genel olarak şöyle bir düzenin yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır:

1. *Aile* (ev, ocak, törkün, ot). Esas olarak ataerkil vasfa sahip Türk ailelerinde ailenin erkek ferdi (koca, en yaşlı temsilci, büyük erkek evlat) ailede söz sahibi olmuş, ailenin geçimini, güvenliğini ve düzenini korumuştur. Bununla birlikte, Eski Türk ailesinde kadınlar da ayrı bir mevkide bulunmuşlar, bir

nevi serbest tutum sergilemişlerdir. Özellikle, aile yönetiminde analar ve yaşlı kadınların mevkii yüksek olmuştur. Hükümdarın baş hanımı “*Hatun*” unvanıyla yönetimde oldukça büyük söz sahibi olması ise belki de Eski Türkler için diğer birçok topluluklardan ayıran özellik olmuştur. Biraz aşağıda daha içerikli olarak bahsedileceği gibi, Soğd bölgesinde darbolunan Eski Türk sik-kelerinde hükümdarla Hatun’un yan yana betimlendiği ve *x’ttwnh* “*Hatun*” ünvanının yer aldığı da buna örnek teşkil eder (bkz. Levha XII). Yakın yıllarda Semerkant şehrinin eski kalıntılarında bulunan birkaç mühürde Eski Türk kadının betimlendiği ve çevresinde yine Soğd yazısıyla “*Hatun’un mührü*” ta-birinin görülmesi de bu yönden ilgi çekicidir (bkz. Levha XIII).

2. *Boy* (uruğ, oğuş, boy). Aileler mensup buldukları belirli bir boya, yani akraba aileler birliğine dahil olmuşlar, her aile başkanı boy başkanı - *Beğ’e* boyun eğiştirlerdir.

3. *Boylar Birliği*. Soyca akraba veya müttefik boylar belirli bir birlik kurmuşlar, her boyun başkanı bu birliğin en üst yöneticisine boyun eğmiştir. Örneğin, *Tele* (*Tegreg) Türkleri yaklaşık 50 boyu içeren büyük bir boylar birliğini oluşturmuşsa, Oğuzlar 9, Karluklar 3, Tatarlar 30 boyu içeren boylar birliği biçiminde belirli bir idari düzen kurmuşlardır. *Boylar Birliği*’nin başkanları da *İl* “*devlet*” başkanı - Kağan’a boyun eğiştirlerdir.

4. *İl / Devlet* (il/el). Eski Türklerin en üst siyasi birimi Köktürk yazıtlarında görüldüğü gibi *İl / El* olarak yürütülmüştür. Çok eski tarihlerden orta çağlarda, hatta bugünlerde bile birçok Türk topluluklarında “*devlet, ülke, halk*” gibi birçok anlamı taşıyan bu tabir “*devlet*”in üstlendiği tüm fonksiyonları kendinde barındırmıştır. Yani “*Türk İl’i*” o dönemin diğer topluluklarında, örneğin Çinli, İranlı, Bizanslı ve diğer halklarda görülen devlete has özelliklere: yönetim, yasaları düzenleme ve denetleme, hukuk, memuri idari birimler, askeri teşkilat, vergi toplama, hakimiyet simgeleri, başkent, saray, bürokrasi, yazılı iş yürütme, diplomasi, sikke darbi, vergi toplama, vasalların denetimi, naiplik sistemi, unvanlar düzeni vs.lere sahip olmuştur.

Bununla beraber Türk topluluklarının kadim ve orta çağlar dönemi idari hayatına özgü ve bu vasıfıyla onları diğer milliyetlerden epey farklı kılan kendine has bazı devlet yönetim şekilleri de bulunmuştur. Bu, birkaç nüfuzlu komşu veya akraba boyların bir araya gelerek müttefiklikte devletin siyasi istikrarını sağlamalarıdır. Örneğin, Asya Hunları 4, Doğu Köktürkleri 12, Batı Köktürkler 10, Uygurlar 9 müttefik boy aracılığıyla devlet düzenini korumuşlardır. Nitekim Köktürk ve Uygur Kağanlıkları kendinde onlarca boyları içermekle beraber, yukarıda sayılan boylarla işbirliği ile devleti yönetmişlerdir. Bu düzen Altın Ordu, Timurlu gibi orta çağ devletlerinde de belirgin bir biçimde kendini hissettirmiştir.

2. Eski Türklerde Yönetim ve Hükümdarlık Simgeleri

Orta Asya göçebe toplumları, özellikle Eski Türk düşüncesinde, yönetim imtiyaz sahibi hanedan olan “*Altın Uruğ*” (boy) temsilcilerinin hakkı idi. Nitekim Asya Hunlarında *Tu-ku*, Köktürkler ve Hazarlarda *Aşina*, Uygurlarda *Yağlakar*, Kırgızlarda *A-ji*, Peçeneklerde *Kangar*, Macarlarda *Kabar*, Bulgar

Türklerinde *Dulo* boyuna mensup hanedanlar hakimiyeti elinde bulundurmışlardır.¹ Geçmişte tarih sahnesine çıkan her Türk hanedanı soyca farklı olmalarına rağmen, yönetim ve yöneticilik simgeleri bin yıllar zarfında genel olarak aynı kalmıştır. Bu simgeler esas olarak şunlardan oluşmaktaydı: *at* (ad/unvan: Kağan, Yabgu-Kağan, Yabgu), *eb/ *otağ* (hükümdar çadırı), *orda / ordu*² (karargah), *örgin* (ornak/orunluk, taht)³, *tuğ*⁴, *bayrak*, *köbürge* (davul), *cığa* (baş giysiye takılan püsküller, tüy), *kor* (kemer), *kılıç*, *yay* (ok yay), *hançer*, *kamçı*, *tamga* (nişan, damga) vs.⁵

Özellikle hükümdarın yaşadığı yer, yani devletin merkezi sayılan *orda / ordu* (örn. saray, karargah) yönetimin ve hükümdarın esas nişanı sayılırdı. Bununla beraber, Kağan tarafından çeşitli nedenlerle topluma verilen *toy* (düğün/ziyafet)ler de hükümdarlık simgesi olarak bilinirdi. Toy lar devlet başkanının hakimiyeti ve maddi güç ve kudretinin gösterisi içeriğini taşıyordu.

¹ P.B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, KaraM, Ankara 2002, s. 83; A. Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 2002, s. 841.

² *Ordu / Orda* - Köktürk Kağanlığı döneminden, belki de Asya Hun İmparatorluğu döneminden başlayarak son orta çağlara kadar tarih sahnesinde görülen Türk ve Türk-Moğol devletlerinin hemen hemen hepsinde *ordu* veya *orda* tabiri hakimiyet sisteminin önemli bir kurumu olarak bilinmiştir. Belirli bir derecede devletin merkezi - başkent için de kullanılan *ordu* tabirinin tam anlamı ise "hakimiyet merkezi, hükümdar - Kağan'ın oturduğu özel bir yer, karargah" sıfatında idi. Yani *ordu* esasen başkent şehrinin içinde, şehir merkezinde bulunmakla birlikte hükümdarın seferde olduğu vakitlerde geçici olarak kurulan özel yer için de kullanılmıştır.

³ İstemi Yabgu'nun huzuruna elçi olarak gittiği vakit Bizanslı Zemarcho's hükümdarın tavus biçimindeki tahtta oturmuş vaziyette kaydeder (H. Çal, "Orhun Anıtları 2000 Yıl Kazısı: Karakuş Tasvirli Sembolik Lahit", XIV. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 525, 538). Nitekim, Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde, Kağanlığın Yabguluk dönemi (6. yüzyılın son çeyreği - 7. yüzyılın başı)ne ait sikkelerde ve Tun Yabgu-Kağan (618-630) bazı sikkelerinde aslan başlı tahtta oturan hükümdar tasviri görülür (G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007, s. 56).

⁴ Eski Türklerde hakimiyet simgesi olarak *tuğ* ile bağlantılı bilgi Kaşgarlı Mahmud "*Divan-ü Lugat-it-Türk*" eserinde şu tarzda görülür: 1. *tuğ* - Hakanın huzurunda çalınan davul (kös); 2. *tuğ* (alem). *Toquztuğluğ xan*: Dokuz tuğlu Han ya da Hakan. Egemenlik alanı ne kadar geniş ya da payeleri ne kadar çok olursa olsun, bir Hakan asla dokuzdan fazla tuğ kullanmaz. Çünkü dokuz sayısının uğurlu olduğunu düşünürler. Bu tuğlar *barçın* adı verilen kumaştan ya da turuncu renkteki ipekten yapılır. Bunu da [bu renkleri de] uğurlu sayarlar (Kaşgarlı M., *Divânü Lugâti't-Türk*, Kocabı Yayinevi, İstanbul 2005, s. 588). Gerçi bu bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı döneme ait olup, daha çok Karahanlılar ve Selçuklular dönemine denk geliyorsa da (Genç, *a.g.e.*, s. 94), belli bir derecede Köktürk dönemi için de geçerli olmalıdır. Çünkü, "*toquz*" (dokuz) geleneğinin Köktürk Kağanlığı'nda mevcut olup, sonradan diğer Türk - Moğol devletlerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle, Köktürk devletçiliğini en çok sürdüren Karahanlılarda da bu geleneğin devam ettiği ve Kağan'ın tuğlarının sayısının 9 adeti oluşturduğu bilinmektedir (R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 95). Köktürk Kağanlığı döneminde tuğ at, qotuz (yak) veya diğer hayvanların kuyruğundan yapılmıştır. Askerler tuğu savaş vaktinde mızrak uçlarına ya da at eğerine takmışlardır (Genç, *a.g.e.*, s. 95). Eski Türk yazıtlarında düşmanın yenilgiye uğratıldığı anlamında *tuğın ebirü "engelli yolu aşarak"* veya *"tuğunu açığuya çevirerek"* tabiri geçmektedir (G. Abdurrahmanov - A. Rüstemov, *Kadimği Türkiy Til*, Taşkent: Okituvçi, 1982, s. 75). M. Mode, Afrasiyab (Semerkant) saray duvar resimlerinin Batı cephesinde bulunan 11 adet tuğu Batı Köktürk Kağanlığı'nın simgesi olarak görür, Ek-XV). Ona göre, bu tuğların 5'i On Ok Boylar Birliği'ne mensup 5 Tu-lu kabilesine, diğer 5'i ise On Okların 5'i boyunu içeren Nuşibi boyuna, geri kalan 1 adeti ise baş hükümdar Yabgu-Kağan'a aittir (M. Mode, "Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details", *Royal Naurüz in Samarqand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichniss Pre-Islamic Paintings at Afrasiab, RSO, NS 78, Supplemento 1. Pisa / Roma 2006, p. 110).

⁵ Koca, *a.g.e.*, s. 829.

Daha doğrusu, hükümdarlar bu tür etkinlikler aracılığıyla kendisini destekleyen asıllar ve halk için büyük bir fedakarlık yapabileceğini sergilemek amacıyla gerçekleştirilirdi. O yüzden “toy”lara herkesin, özellikle devlet ileri gelenleri - *Beğ*lerin kesinlikle katılması gerekmektedir. Çünkü “toy”a katılmamak hakimiyetin tanınmaması ve itaat etmeme anlamını taşıyordu.

Her yönetici belirli bir hakimiyet simgelerini teslim alır ve kendi yönetimi sırasında onlardan yararlanırdı. Özellikle, hükümdar, hem memleket içerisinde, hem de yabancı ülkelerde bu tür remz ve nişanlar aracılığıyla itiraf edilirdi.

Dünyanın pek çok yönetici hanedanlarında görüldüğü gibi, Batı Köktürk Kağanlığı’nda da kendine özgü hükümdarlık nişanları veya hakimiyet remzleri, yani özel simgeler bulunarak esas itibarıyla şunlardan oluşmaktaydı:

1) Unvan ve lakaplar, 2) Yönetim merkezi (başkent), karargah, 3) Sikke darbı, 4) Otağ (çadır), saray, 5) Taht, 6) Taç, 7) Korumalar grubu (guardian), 8) Şemsiye, 9) Bayrak (kurt başlı), 10) Tuğ (10 adet), 11) Köbürge (davul), 12) Kıyafet (baş giysisi, elbise, kemer), 13) Silah (ok yay, hançer, kılıç), 14) Tamga (nişan), 15) Özel renk (sarı/beyaz ve mavi), 16) Huma kuşu (+kadın ilahe Umay) tasviri vs.

Nitekim, Batı Köktürk kağanlığında ana devlet simgelerinden biri bayrak olduğunu birçok kaynaklar tesbit eder. İlkın, Batı Köktürklerin merkezi toprakları Yedisu’daki dağ kaya resimlerinde ellerinde bayrak taşıyan atlılar tasviri görülür. Birçok araştırmacılar onlardan bir kısmını Batı Köktürklerle ilişkilendirirler (*bkz.* Levha I, 1).⁶

Köktürklerde bayrağın ne kadar önem taşıdığını Çin yıllıklarındaki bilgiler de doğrular. Çinli yazarların kayıtlarından belli oldukça, Aşına hanedanının bayrağına kurt başı tasviri betimlenmiştir.⁷ Nitekim, Çin yıllıklarında 582 yılında Çinliler *Ha-mi* (Kumul)’da bulunan Batı Köktürk hükümdarı Tardu’ya kurt başlı bayrağı kendilerinin Yüan Hu-i adlı ileri geleni aracılığıyla ilettikleri, bayrağı teslim alan Tardu’nun böylece Doğu Köktürk hükümdarı İşbara (582-587) ile ilişkileri kestiği bilinir.⁸ Bununla beraber, Çin yıllıklarında Sui hanedanı asıllarından Li-ang Şi-tou isyan başlattığı ve kendisini vali ilan ederek Doğu Köktürk kağanlığıyla dostça ilişkiler sağladığı zamanlarda Şi-bi Kağan (609-619) ona kurt başlı bayrak sunduğu ve *Tardu Bilge-Kağan* unvanını verdiği kaydı geçer.⁹ Çin kumandanı Su Din-fan’ın 657 yılında Batı Köktürk hükümdarı Aşına He-lu Kağan’ın karargahına saldırdığı vakit, 10 bine yakın adamla beraber hükümdarlık nişanları olan davul, bayrak ve diğer eşyaları eline geçirdiği yıllıklarda ayrıca dile getirilmiştir.¹⁰

O dönemlerin geleneklerine göre, her devlet veya hanedanın kendi ideolojisiyle ilişkili olarak ayrı ayrı sembolik renkleri bulunmuştur. Bazı araştırmacılar göre, sarı veya beyaz renk Köktürk kağanlığında hükümdarlık sim-

⁶ Yu. S. Hudyakov, *Voennoe delo Zapadnix tyurkov // Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009, s. 41.

⁷ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1999, s. 66.

⁸ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 86.

⁹ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 74.

gelerinden biri olmuştur. Özellikle, ünvan ve yönetim merkezi, hem de beyaz / sarı renk Kağanlığın manevi sembolleri, diğer nişanlar ise maddi simgeler idi.¹¹ Aslında *kök* (mavi) renk Köktürkleri ifade ettiğini tasdik eden birçok deliller bulunmaktadır. Nitekim, “*Tang-shu*” yıllığında Soğd’daki küçük hükümdarlılardan biri *Ho / Kui-şuang-ni* (Kuşaniye / Kette-Korgan)’da çift katlı özel binanın bulunduğu ve onun doğu cephesi *Tu-jüe* (Köktürk) kağanlarının tasviri ile bezetildiği kaydedilir.¹² Afrasiyab (Semerkant) duvar resimlerinde ise saray duvarlarından birinde Köktürk yöneticileri betimlenmiş olup, genel olarak mavi fonda sunulmuştur.

Nitekim, Eski Türk yazıtlarında ise “*Kök Türk*” tabiri görülmüş olup, bazı araştırmacılar onu Doğu Köktürk Kağanlığı anlamındaki “*Kök/Doğu Türkleri*” olarak açıklıyorlarsa, bazı araştırmacılar da “*kök*” sözcüğünü “*gök/asman, kutsal, asıl, kök*” anlamlandırıyorlar.¹³ Bizce, her iki grup bilim adamlarının görüşlerinde de gerçeklik payı vardır, çünkü Eski Türklerde Doğu, yani güneşin doğduğu taraf kutsal sayılır, Kağanlar her gün sabah doğuya yüzlenerek yükündükleri de adı geçen inançla ilişkilidir. Demek, Eski Türklerin “*kök/mavi*” rengi “*kutsallaştırmaları*”nın altında da bu gelenek yatmaktadır. Herhalde, Afrasiyab (Semerkant) duvar resimlerinde Köktürk Kağanlığı’nın ileri gelenleri mavi fonda betimlenmesi de birkaç araştırmacılarca Eski Türklerde bu rengin kutsal sayılmasıyla ilişkili olmalıdır.¹⁴ Nitekim, bazı Avrupalı bilim adamları Afrasiyab duvar resimlerinin bir kısmında Batı Köktürk Kağanı ve onu çevreleyen mülazimler, Kağanlığın hakimiyet simgelerinden biri 11 adet tuğ (10+1, yani “*On Ok/boy ve merkezi hakimiyet (Yabgu-Kağan)*”) betimlendiğini ileri sürerler (bkz: Levha I, 2a-b).¹⁵

Yine de “*Altın*”ı ifade eden sarı veya beyaz renklerin Köktürk Kağanlığı’nda simgesel renkler olduğunu gösteren delillerin ortada olması Kağanlıkta hangi rengin öncü bulunduğu meselesinin aydınlatılmasını gerektirmektedir. Yani adı geçen renklerden hangi birisinin öncü veya ikincil anlam taşıdığını belirlemek gerekmektedir. Bizans kaynaklarında Türk Kağanı’nın tahtı altından olduğu kaydı geçmekle birlikte Kağanlığın başkenti ‘*Εκτάγ* (Ek- Dağ) olarak yürütüldüğü ve Türkçe “*Altın Dağ*” anlamını taşıdığı vurgulanması¹⁶ ya da Çin yıllıklarında Kağanlığın “*Altın Uruğu/boyu*” - Aşina’nın sembolik nişanı olarak

¹¹ H.İ. Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 73.

¹² Bichurin N. Ya. (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah. İzd. AN SSSR, tom II, Moskva - Leningrad 1950, s. 315.

¹³ Abdurahmonov - Rustamov, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁴ S.A. Yatsenko, “The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall-Painting of the VII c. in the Hall of Ambassadors from Afrasiab (interpretation of Image)”, *Transoxiana*, 8, www.transoxiana.com.ar. 2004, p. 8; I. Arzhantseva - O. Inevatkina, “Afrasiab Wall-paintings Revisited: New Discovered Twenty-five Years Old”, *Rivista Degli Studi Orientali*, Nuova Serie, 78, 2006, p. 193.

¹⁵ Mode, *a.g.e.*, s. 110; Arzhantseva - Inevatkina, *a.g.e.*, s. 183-202.

¹⁶ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, p. 122; Shyuven P. O Vizantiyskikh posolstvakh k pervim tyurkskim pravatelyam Sogda (Problemy onomastiki i toponimiki), ONU, № 1-3, Tashkent 1995, s. 35.

“Altın Kuş”tan bahsedilmesi ve onun Şar-Dulı olarak geçmesi (Şar-Dulı < Orta Fars *zarr duli* “Altın (Kuş) Dulu / Tulu”)¹⁷ sarı veya beyaz rengin Köktürklerde öncü bir simge olduğuna ima etmektedir. Bütün bunlar adı geçen renklerin Çin’de olduğu gibi, “altın renk” Kağanlığın yönetici hanedanını ifade ederek “*âli / emperyal renk*” sayıldığını akla getirir. “Kök” (mavi) renk ise geleneksel bir biçimde Türk etnoslarını simgeleyen renk olabilir. Büyük ihtimalle, sarı / altın renk Çin’den benimsenmiş, kök ise Eski Türklere özgü simgesel renk olmalıdır.

Yeri gelmişken, sembollerle ilişkili olarak birçok halklara özgü “Kutsal Kuş” kavramının Kağanlık döneminde de geniş çapta yayıldığını düşündürmektedir.¹⁸ Özellikle, araştırmacılar tarafından “Kül Tegin’in başı” olarak adlandırılan Orhun (Moğolistan)’dan bulunmuş taş heykelin bir parçasında borkü (kalpağı) andran baş giysisinin yukarı kısmında kanatları yayılmış “Huma kuşu” tasviri görülmektedir. Bunun benzeri yakın yıllarda Türk-Moğol bilim adamları tarafından Bilge-Kağan (716-734) mezar külliyesinde sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan taç tepesinde de görülmüş, araştırmacılar bu taviri de “Huma kuşu”yle ilişkilendirmişlerdir.¹⁹ Bunlar hariç, Moğolistan’daki Köktürkler dönemine ait pek çok taş yadgarlarda buna benzer kuş tasvirlerine denk gelmektedir (bkz. Levha II, 3).

Bu gibi deliller adı geçen kuşun, büyük ihtimalle “Huma kuşu”nun Kağanlıkla bağlantılı simgelerden biri olduğunu desteklemektedir. Nitekim, Köktürk yazıtlarında ilahe “Umay” adı görülmüş olup, yazıtlardan anlaşılacağı gibi, Umar Tengri’den sonraki yüksek mevkideki olağanüstü bir varlık olarak görülmüştür.²⁰ Hem ad benzerliği (Huma - Umay), hem de adı geçen ilahenin görevlerinden biri hükümdara Tanrı tarafından verilen “karizma”yı (ilahi kutu) iletmek olması gibi amillerden yola çıkılırsa yazıtlardaki kuşun Huma olduğu epey kendi tesbitini bulacaktır. Batı Köktürk Kağanlığı ile bağlantılı eski meskenlerde bulunan kemer takıları (Yedisu bölgesi), bunun yanı sıra Batı Köktürk sikkesinde betimlenen hükümdar ve onun yanında bulunan üçdilimli kalpak taşıyan melike (Hatun) tasviri (Çaç bölgesi) de bu simgenin Kağanlık hududunda yaygın olduğuna tanıklık eder (bkz. Levha II, 1-12).²¹

Bunlar hariç, Köktürk Kağanlığı’nda kendine özgü hakimiyet simgelerinden birinin “damga” olduğu birçok delillerle tespit edilmektedir. Bilindiği gibi, esas

¹⁷ Yu. A. Zuev, *Tamgi loshadey iz vassalnykh knyajestv, Novie materialı po drevney i srednevekoviy istorii Kazahstana*, Alma-Ata: Izdvo AN KazSSR, 1960, s. 25.

¹⁸ Bazı araştırmacılar Umay (Huma) kuşu tasvirini Köktürk Kağanlığı’nın arması olarak nitelendirirler (Z. Samashev - N. Bazılhan - D. Bayar, *Drevnetyurkskie kamennye izvayaniya yevraziyskikh stepey*, Kulturnoe nasledie, № 1, Astana 2009, s. 32).

¹⁹ Samashev - Bazılhan - Bayar, *a.g.e.*, s. 32, 37.

²⁰ Abdurahmonov - Rustamov, *a.g.e.*, s. 108; T. Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003, s. 47.

²¹ A. Dosımbaeva, *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat va Kulturnoe Nasledii Kazahskoy Stepi*, Kulturnoe nasledie, № 1, (22), Astana 2009, s. 21; A. Ye. Rogojinskiy, *Novie nahodki pamyatnikov drevnetyurkskoy epigrafiki i monumentalnogo iskusstva na yuge i vostokey Kazahstana*, Rol nomadov v formirovaniı kulturnogo naslediya Kazahstana, Nauchnyye chteniya pamyati N.E. Masanova: Sb. mat-ov Mejd. nauch. konf. Almaty 2010, c. 342; G. Babayarov, *Drevnetyurkskie monetı Chachskogo oazisa*, Taşkent 2007, s. 11, 14-15, 17, 32.

olarak Orta Asyalı göçebelere özgü bir geleneğe göre her boy kendi sembolik nişanına, yani damgasına sahip olmuştur. Bu geleneğin Köktürk Kağanlığı tarafından da devam ettirildiği Kağanlığa ait sikkeler ve yazıtlarla tasdik edilir. Bugünlerde bir zamanlar Köktürk Kağanlığı'nın merkez topraklarından olan Orta Asya'nın pek çok hudutlarında, esasen Orhun (Moğolistan)'dan bulunmakta olunan arkeolojik yadigarlar (yazıtlar, kaya bitikleri vs.) üzerinde damgalar görülmekte olup, onların arasında “*arkar*”) dağ keçisi biçimini hatırlatan damga dikkati çekmektedir. Örneğin, Köktürk Kağanları tarafından dikilen Kül Tegin (732), Bilge Kağan (735) ve diğer birçok yazıtların yukarı kısmında biçimindeki damga yer almaktadır. Bu yazıtları ilk olarak çözen araştırmacılar adı geçen damgayı “*Hanlık damgası*” olarak açıklamışlardı.²² Gerçi, herhangi bir yazılı kaynaktan tam olarak bu damganın Köktürk Kağanlığı'nın damgası olduğuna dair doğrudan doğruya bir bilgi bulunmuyorsa da Kağanlık tarihiyle ilgilenen pek çok araştırmacı onu Kağanlığın kurucu boyu olan Aşina'nın sülalevi nişanını olduğu ve o yüzden hakimiyet simgelerinden biri sıfatıyla Kağanlar ve diğer Köktürk ileri gelenleri tarafından dikilen onlarca yazıt, taş heykel, sunak taşları üzerinde ve dağ kayalarında yansıtıldığını vurgulamaktadırlar.²³ Bu tür görüşlerin yanına şunu eklemek gerekir ki, Çin kaynaklarından birinde Aşina boyunun damgası olarak biçimindeki damga²⁴ sunulmuştur. Bu damgayı yazıtlardaki arkar biçimli Kağanlık damgasının diğer bir biçimi olarak sayabiliriz.

Bunun yanı sıra, Çaç (Taşkent) ve Fergana bölgesinden bulunan miladi 6-8. yüzyıllara ait Batı Köktürk Kağanlığı'na ait bronz sikkelerde Aşina hanedanına mensup yöneticiler tarafından kullanılan *Cabgu*, *Cabgu-Kağan* ve *Kağan* gibi yüksek unvanlarla birlikte / → / damgalar görülür (bkz: Levha III, 1-3). Bu damgaları Kağanlığa özgü dağ keçisi biçimindeki damganın çeşitleri sayabiliriz.²⁵ Çince kaynaktaki ve adı geçen sikkeler-

²² W. Radloff, *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Атлас древностей Монголии. СПб., 1892, 1899. Ankara neşri)*, Ankara 1994, s. 16-18, 58-60, 63-64.

²³ Radloff, *a.g.e.*, s. 16-18, 58-60, 63-64; *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü - Album of the Turkish Monuments in Mongolia*, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, TİKA, Ankara 2001, s. 23, 84, 168, 220, 274, 297-298.

²⁴ Kazakistanlı tanınmış Sinolog Y.A. Zuev Çin kaynağında sunulan Aşina damgasını karga ile ilişkilendirmektedir (bkz. Zuev Yu., *a.g.e.*, s. 93-140). Doğru, bir bakımdan bu damga şekilce kargaya benzemektedir, ancak; Köktürklerle ilişkili yazıtlarda hep dağ keçisini andıran damganın görülmesi bu görüşü desteklemektedir. O yüzden Çin kaynağındaki damga dağ keçisi biçimindeki damganın Çinli yazarlar tarafından çizilirken belirli bir derecede stilizasyona uğrayan bir şekli olarak görülmelidir. Burada şuna da hesaba katmak gerekir ki, eski dönemlerde herhangi bir yazı veya damganın birer eşya (taş, tahta, kağıt, metal vs.) üzerine çizilirken veya kazılırken şekilce değişime uğraması da olasıdır. Yani, üzerine yazı veya herhangi bir tasvir çizilirken objenin sert veya yumşaklığı, yazı aletinin maddesi harf veya damganın biçimine etki yapmış olması doğladır.

²⁵ Sikkelerdeki bu damgalar aslında bir esas (prototip)ten oluşmuş olup, şu gibi evrim süreçlerini yaşamıştır: - - Sikkelerdeki damgaların belirli derecede biri diğerinden farklılık taşıması bizce Batı Köktürk Kağanlığı'nın üç oluşum safhasıyla bağlantılıdır: 1. Evre. Birer Batı kanadı sıfatıyla Büyük (Doğu) Köktürk Kağanlığı'nın muhtevasında olduğu dönem - Yabguluk evresi (sikkede Cabgu unvanı ve biçimindeki damga); 2. Evre. Doğu Köktürk Kağanlığı'na nominal (adına) bağlı olduğu dönem - Yabgu-Kağanlık evresi (sikkede Cabgu-Kağan unvanı ve biçimindeki damga); 3. Evre. 630 yılında Çin İmparatorluğu tarafından Doğu Köktürk Kağanlığı'na son verilince Batı Köktürklerin Kağanlık makamını kazandığı dönem - Kağanlık evresi (sikkede Kağan unvanı ve biçimindeki damga) (bkz. Levha III, 1-3 - Levha IV).

deki damgaların şekilce yazıtlardaki dağ keçisi biçimli damgadan farklılıklara sahip bulunmasını da adı geçen damgaların kağıda çizilmesi veya metale basılmasıyla açıklanmalıdır. Bunlar hariç, Orta Asya’da mevcut olan göçebelere özgü geleneklerde herhangi bir boyun ana boydan ayrılan birer dalının cedlerinin eski damgasına birer ek (çizik vs.) ekleyerek kendilerinin yeni damgalarını belirledikleri bilinir. Yani, esas ana damga şekli korunmakla birlikte belirli bir ek yapıldığı anlaşılmaktadır. Böylece, belirgin bir şekilde damgalar arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Kısacası, Eski Türk devletçilik konseptine göre, siyasi birlik olarak “devlet” anlamında *İl / El* tabiri kullanılmış olup, bu sözcüğün temelinde devleti oluşturan esas ana unsurlar: *Törü* - “hakimiyet, kanun”, *Uluş* - “memleket, ülke”, *Budun* - “halk, topluluk” anlaşılmıştır. Hatta, esas anlamı “devlet” olan *İl* tabiri devleti oluşturan bu üç unsurun her biri ile eşit anlamı üstlenen sinonim söz olarak da kullanılmıştır. Mefkûrevi yönden devlet halkın bağımsızlığını koruyan, genel olarak ise toplumun düzeni ve refahını sağlayan siyasi teşkilat olarak algılanmıştır. Kağanlar *İl*’in garantisi olarak bilinmişler, Tanrı tarafından onlara devleti esirgemek için özel yetki verilmiş olarak algılanmışlardır.

3. Köktürk Kağanlığı’nın Hâkimiyet Simgelerinden Biri Olarak Mühür

Dünyanın hemen hemen tüm toplulukları tarihinde görüldüğü gibi Orta Asya’nın kadim topluluklarında, özellikle, Eski Türkler’de de pek çok nesnelere onlar tarafından kurulan siyasi oluşumlarda hakimiyet simgesi görevini yapmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, yazılı kaynaklardan belli olmak üzere ta Asya Hunları’ndan beri Orta Asya devletlerinin bir çoğunda orda, unvan, çadır, taht, bayrak, davul, kemer, kılıç, yay, hançer, kamçı, damga, mühür, özel renk, giyim kuşam vs.ler hükümdarlık ve hakimiyet remzi olarak bilinmiş, işbu maddi ve manevî objeler hem memleket içerisinde, hem de dış ülkelerde tanınmıştır. Özellikle mühür, hükümdarın en belirgin simgelerinden biri olarak, her zaman baş yönetici (Şanyu, Kağan, Han)’nin yanında bulundurulmuştur. Bundan başka mühür muhtemelen atamaları tasdik etme, fermayış ve yazışmaların gerçekliğini belirleme vs. gibi devlet yönetim işlerinde kullanılmıştır. Eski Türklerde mühürcülük geleneğinin en parlak örnekleri diğerlerine nazaran daha çok Köktürk Kağanlığı dönemine ait olup, bunu yazılı kaynaklarda görülen bilgiler, arkeolojik buluntular ve yazıtlarda geçen bazı terimler tespit etmekteyiz. Ancak, bu konu üzerinde daha içerikli bir çalışma sürdürülmediğinden Eski Türkler’de mühür geleneği aydınlatılmamış bir mesele olarak kalmaktadır.

Orhun yazıtları ve Çin yıllıklarından belli olmak üzere, Köktürkler’de “*Tamğaçı*” (sözcük anlamı tamğa / damgayı, yani mühürü elinde bulduran, mühürdar) görevi bulunmuş,²⁶ bu ise Kağanlıkta mühür geleneği ve hatta divanın bulunduğu varsayımına güç kazandırmış, son yıllarda Kağanlıkla bağlantılı

²⁶ Drevnetyurkskiy slovar / Pod red. V.M. Nadelyaeva, D.M. Nasilova, E.R. Tenisheva, A.M. Şer-baka, L.: Nauka, 1969, s. 530; Ş.H. User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, 1. Baskı, Konya 2009, s. 281.

birçok yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla birlikte bu görüş daha netlik kazanmaya başlamıştır. Eski Türkçe “*tamğa*” kelimesi birer belgi (işaret, nişan) gibi herhangi bir boy damgasını ifade etmekle beraber, “*mühür*” anlamını da taşımıştır. Orta Çağlardaki Türk asıllı hanedanlarla ilişkili kaynaklarda “*altun tamğa*”, “*al tamğa*” (“*kırmız mühür*”) ve “*kara tamğa*” gibi tabirlerin görülmesi²⁷ ise Eski Türklerde mühürlerin derece farklılığı olduğunu kanıtlar.

Orhun vadisi (Moğolistan), Yedisu (Kazakistan-Kırgızistan) ve Çaç / Taşkent (Özbekistan) bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bazı damga, mühür ve benzerleriyle ilişkili buluntular ortaya çıkmıştır. Aşağıda daha teferruatlı görüleceği gibi Moğolistan’daki Mutrin-Temdeg ve Kazakistan’daki Talas bölgesinden bulunan mühürde Köktürk yazısının görülmesi ve onların kelime anlamı daha çok hakimiyete özgü sözlerden oluşması (örn. “*kutluğ*”, “*sözüm*” gibi) bunun daha somut örnekleridir (bkz. Levha V, 1-2). Bilindiği gibi, Köktürk devletçilik geleneğine göre, hükümdarlık yetkisi Tanrı tarafından verilir ve kağan olan kişi farklı bir kutsal ayrıcalığa sahip, yani “*kut*”u var, karizmatik (ilahî / talihli) bir şahıs olarak algılanırdı. Böylece, “*kut*” sözcüğünden “*Kut*”, “*Kutluğ*” gibi unvan niteleyecileri türetilmiş, Köktürk kağanları ve yöneticilerinden birçoğunda Kutluğ-Kağan (mesela Elteriş Kağan; 682-691), Kutluğ Tun-Tardu (Toharistan Yabgusu; 720-730), Tu-hosien Kut-Çor (Türgeş hükümdarı; 730’lı yıllar) vs. bunun örnekleri görülmektedir. Eski Türklerde ve daha sonra orta çağların Müslüman-Türk asıllı birkaç devletin yöneticilerine ait yazışma (Kutluğ Timur, Toktamış vs.) ve sikkelerde (örn. Uluğ Bek) daha çok hükümdarla ilişkili olarak görülen, daha doğrusu onların emir, fermayış ve yazışmaları aracılığıyla bilinen “*Söz*” (mühürde “*Sözüm*”, Soğd belgesine *suziwn* “*Sözün (söz / emir ile)*”) kelimesinin mühürde görülmesi ile de kendi tespitini bulmaktadır.

Bunların dışında, Taşkent bölgesinin eski şehir kalıntılarından bulunan bazı nümismatik malzemelerin barındırdığı bilgilerinde dolaylı veya dolaysız olarak Kağanlıkla bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim, Kanka-tepe (Ak-korgan / Taşkent)’den bulunan bazı bakır yapımı iki hörgüçlü deve tasvirli mühürde Soğdça *prn* “*kut*” kelimesi görülmektedir. İlginç tarafı, işbu mühürün hem barındırdığı ikonografi, hem de bulundurduğu kelimece gene Kanka-tepe’den bulunan Batı Köktürk kağanlığına ait ön yüzünde iki hörgüçlü deve tasviri, ters yüzünde ise *prn βγγ x’γ’n* - “*İlahi kut (sahibi) Kağan*” unvanlı sikkelerin ölçümü (15 mm) bir diğere tıpa tıpa uymasındır (bkz. Levha VI, 3, 1-2 - VI, 4, 1-2). Kanka-tepe’den bulunan diğer bir mühür ise Kağanlıkla dolaylı olarak bağlantılı olup, onun sırtında görülen damganın Batı Köktürk Kağanlığı’nın naibi olarak Çaç bölgesini yöneten Türk asıllı Tudunlar sülalesi (640-750) sikkelerinde görülen damgayla tam olarak benzerlik göstermektedir. Bu mühürde Eski Türk boylarından birine ait damga ve onun sağ tarafında Soğdça *prn* “*kut*” kelimesi bulunur (bkz. Levha VI, 1, 1).

Bütün bunlarla ilişkili olarak Köktürk tarihi için önemli olan iki yeni buluş üzerine durmak istiyoruz. Yakın yıllarda Özbekistanlı, Rusyalı ve Japonyalı

²⁷ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, p. 505.

birkaç araştırmacılar tarafından İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu miladi 6-8. yüzyıllara ait Semerkant sikkelerinin bir kısmında Soğdça yazıda $x\gamma'n$ “Kağan” unvanının yer aldığı belirtilmesi Soğd ve Köktürk tarihinin birçok karanlık noktalarının aydınlatılması için ipucu vermiştir. Nitekim, ilkin 2007-2017 yıllarında yayınladığımız birçok çalışmalarımızda İslam öncesi Semerkant sikkeleri çeşitlerinden birinde Soğdça yazıda $x\omega\beta twmyn x\gamma'n$ “Turan hükümdarı Kağan” unvanının, Semerkant’a komşu Panç (Pencikent) sikkelerinde ise $MR'Y pncy nn x'ttwnh$ “Panç hükümdarı Nana-Hatun” unvanlarının yer aldığını belirlememiz ve onları dolaylı veya dolaysız olarak Köktürk Kağanlığıyla ilişkili olduğunu²⁸ duyurmamız sonucunda bu konuda çalışmalar hız kazanmıştır (bkz. Levha XII). Özellikle, 2010-2015 yıllarında daha sağlam korunmuş nüshalarıyla tanışarak bu tür sikkelerdeki Soğdça yazıların tümünü çözmemiz ve bu konuyu bilim dünyasına tanıtmamız araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Nitekim, bazı Japon araştırmacıları İslam öncesi Semerkant sikkeleri üzerine incelemeler yürüterek yine birkaç sikke çeşidinde “Kağan” unvanının bulunduğunu belirtmeleriyle bu tür sikkelerin tam olarak hangi hanedan tarafından bastırıldığı ve temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesinin bir daha gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Son yıllarda Rusyalı ve Japonyalı soğdolog ve arkeolog bilim adamları tarafından Semerkant’taki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla $x\gamma'n$ “Kağan” ve $x'ttwnh$ “Hatun” unvanlarının bulunduğu belirlemeleri (bkz. Levha XIII - XIV) ise Köktürk tarihinin, özellikle onun Soğd ve civarı bölgelerdeki yönetim tarzı üzerine yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁹ Bu bilgiler 8. yüzyılın

²⁸ $x\gamma'n$ “xağan” - İslam öncesine ait başta Soğdça olmak üzere Baktrice yazılı Orta Asya, daha doğrusu bölgenin güneybatı kısmı olan tarihi bölgeler: Soğd, Çaç, Otrar, Yedisu, Fergana ve Toharistan gibi yerleşik hükümdarlıkları sikkelerinde görülen bu terim Eski Türkçe *qağan* unvanıyla ilişkilendirilmektedir. Soğd nüvizmatığı uzmanları (O.İ. Smirnova, E.V. Rtveldze, L.S. Baratova vb.) İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden sadece Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkelerde “Kağan” unvanını bulmuşlar, ancak tek Tüргеş sikkeleri hariç, bu tür sikkelerin Eski Türk yöneticilerine ait olduğunu vurgulamakla birlikte tam olarak onların hangi hanedana ait olduğunu yazmamışlardır (bkz. Smirnova, a.g.e., s. 311, 315; L.S. Baratova, “K istoricheskoy interpretatsii titula “kagan” na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII - pervoy poloviny VIII vv.”, *Numizmatika Sentralnoy Azii*, Vip. III, Tashkent 1998, s. 41-43). Bu unvanı Köktürk Kağanlığı ve Tüргеşlerle ilişkilendirmenin ve sikkelerde görülmeye başladığı tarihi miladi 6-8. yüzyıllarla belirlemenin temelinde şu gibi tarihi gerçekler yatmaktadır: 1) Bu tarihlerde Orta Asya’nın adı geçen tarihi bölgeleri Köktürk Kağanlığı (Doğu Köktürk (552-630; 682-744) - Batı Köktürk (568-740) ve Tüргеş Kağanlığı (699-756) yönetimi altında idi ki, adı geçen kağanlıkların baş yöneticileri “Kağan” unvanını taşıyorlardı; 2) Sikkelerin bulunduğu arkeolojik objelerin katmanları genelde miladi 6-8. yüzyıllara aittir; 3) Bazı sikkelerde, özellikle Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan sikkelerde “Tardu Kağan”, “Tun Cabgu-Kağan”, “Cabgu-Kağan”, “Türk-Kağan” gibi net hükümdar isimleri ve unvanları görülmekte olup, birçok deliller (ikonografi, damga ve sembolik işaretler vb.) bu sikkelerin Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırıldığını tespit etmektedir (bkz. G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007, s. 5-40).

Kağan unvanı ilk olarak miladi 3-4. yüzyıllarda Sien-pilerle ilişkili olarak Çin yıllıklarında görülmeye başlar. Juan-Juan Kağanlığı’nda geniş bir biçimde kullanılan bu unvanı 550’li yıllarda Köktürkler benimserler. Yani adı geçen hanedanlardan önce Kağan unvanının Orta Asya’nın Hun, Yüeci, Kangüi, Kuşan, Hionit, Eftalit (Ak Hun) yöneticileri tarafından kullanıldığını tespit eden bilgiler hemen hemen yok gibidir.

²⁹ G. Babayarov - A. Kubatin, *K novomu chteniyu i interpretatsii legend na nekotorix doislamskix monetax Samarkandskogo Sogda, Tarix tafakkuri*, “Barkamol vlod” yiliga bag’ishlangan Respublika tarixchi olimlarining ilmiy ishlar to’plami. Mas’ul muharrir va tuzuvchi: Sh.H. Vohidov, Buxoro,

ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğd arşivindeki Soğdça belgeler (B-17, B-18)de bir süre Pañç bölgesinde (Semerkant civarı) bulunan *xwn* (Hun = Türk) askeri gücü, *x'γ'n* “Kağan” hakkındaki bilgilerle örtüşmesi ilgi çekicidir.³⁰

Aşağıda daha ayrıcalıklı değineleceği gibi, Köktürk kağanlığı döneminde Kağanlıkla dolaylı veya dolaysız olarak üç yazı dilinde mühürler kullanıldığı tespit edilmektedir: 1) Eski Türk-Run, 2) Soğd, 3) Baktrice (son ikisi Doğu İrani diller).

Yukarıda da biraz dokunulduğu gibi onlardan birincisi, yani Köktürkçe yazılı olanları Kağanlıkla bağlantılı olabileceği pek muhtemeldir.

Soğdça yazılı olanlarını üç gruba ayırabiliriz: 1. Batı Köktürk kağanlığının merkez hududu - Yedisu (Taraz) buluntuları Kağanlıkla doğrudan doğruya ilişkili olmalıdır, ki Soğd dili Kağanlığın her iki kanadında, hem Doğu Köktürk kağanlığı (Moğolistan), hem Batı Köktürk kağanlığı (Yedisu) sarayında iş yürütme dillerinden biri olmuştur. 2. Köktürk kağanlığı döneminde Amuderya-Sırderya arası (Transoksiana / Batı Türkistan) ve ona bitişik bölgelerde hüküm süren Türk veya Soğd-Türk asıllı sülalelere ait mühürler (örn. Çaç, Pañç / Soğd). 3. Yedisu ve Amuderya-Sırderya arasında Köktürklere bağlı olarak kendi iç yönetimlerinde özgür olan yerel (genellikle Soğd) asıllı sülalelere ait mühürler.

Baktrice yazılı mühürler ise Köktürk kağanlığıyla dolaylı olarak bağlantılıdır. Onların da Soğdça yazılı mühürlere benzer yanı bulunur. Yani, işbu yazıyı Toharistan ve Kabulistan (Kuzey Afganistan)'da yönetimde bulunan Köktürk asıllı hanedanlar - Toharistan Yabguları (620-750) ve Kabul Tegin-Şahları (640-843) kendi iş yürütmelerinde kullandıkları bilinir. Bunlar hariç, tıpkı işbu hanedanlar gibi Toharistan'daki onlarca küçük vaha hükümdarlıklarının Türk asıllı yöneticileri sikke bastırma, mektuplaşma, evrak düzenleme vs. gibi iş yürütme araçlarında Baktrî dili ve yazısına başvurdukları görülür. Bununla beraber, Baktrice yazılı mühürlerin büyük bir kısmı Toharistan, Kabulistan ve civarlarında kendi yönetimlerini Kağanlığa bağlı olarak sürdüren Baktrî asıllı (Doğu İrani) hanedanlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

a. Mühür Çeşitleri ve Onların Fonksiyonu

İster Köktürk kağanlığı dönemi olsun, ister ondan daha önceki dönemler olsun Orta Asya mühürleri incelendiğinde onların yuvarlak veya dörtgen köşeli biçimindeki metal (altın, gümüş, bronz), seramik, çamur, değerli mineraller vs.ler üzerine oyularak, çizilerek veya baskı yapılarak yazıldığı görülür. Bilim adamları çamurun üzerine basılmış mühürün izini *bulla*, değerli minerallerden yapılanları ise *gemma* olarak adlandırmaktadırlar. Bazen de mühürlerin ipe dizilebilecek veya parmağa takılabilecek bir biçimde halka ya da yüzük şeklinde yapıldığına denk gelinir. Mühürlerin ölçümü 1,5 cm.den ta 7-8 cm. büyüklüğünde olduğu, kalınlığı da 0,5 cm ile 3-4 cm arasında değiştiği bilinmektedir. Köktürk kağanlığı dönemine ait mühürlerden Moğolistan ve Kazakistan topraklarında bulunanları, başka bir deyimle Köktürklerin

2010, s. 22-32; A. Berdimuradov - G. Bogomolov - U. Takao - A. Begmatov, “Bull s buddiyskim syujetom s gorodisha Kafirkala”, *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13), 2016, s. 53-56.

³⁰ Frantz Grenet - Étienne de la Vaissière, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura, 2002, p. 155-196.

merkez bölgelerinden bulunan Eski Türk mühürlerinin dörtgen bir biçimde veya yüzük şeklinde yapıldığı (bkz. Levha V), Soğd bölgesinin mühürleri ise yuvarlak ve yüzük biçimli olduğu, Türk asıllı Çaç (Taşkent) Tudunlarına ait mühüründe Köktürk tarzında dörtgen köşeli biçimi göze çarpmaktadır (bkz. Levha VI, 1, 1).

İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin daha çok devlet yöneticileri olmak üzere, çeşitli makamlardaki yönetim görevlileri, soylular, mülk sahipleri, boy ve kitle başkanları, divan işleriyle görevli olanlar, ezrağın korunması ve dağıtılmasıyla yetkili olanlar, din adamları vs. ileri gelenler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Mühürler taşıdığı yetkiliye göre çok çeşitlilik gösterdiği, yönetim basamağının en üst katmanında olanların daha görkemli mühürlere sahip oldukları, daha alt görevlerde bulunanların ise sade ve basit mühürleri barındırdıkları bilinir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkçede “*altun tamga*”, “*al tamga*” ve “*kara tamga*” tabirlerinin bulunması bunu kanıtlar.

Devletin baş yöneticisi ve onun refakatindeki üst görevlilerin taşıdığı mühürler daha çok hakimiyeti simgeleyen bir araç olarak bilinirken, divanda bulunan mühürler “*Tamgaçı*” unvanını taşıyan yetkili tarafından evrakları mühürleme işlerinde kullanılmıştır. Bununla beraber, zadeganlara ait mühürler bulunmuş olup, onların mülkiyet aidiyetini belirtmek için çeşitli eşyaların sırtına damgalandığı veya büklümlenen, sarılmış evrakların (anlaşma, mektup vs.) üzerine bulla tarzında yapıştirildiği görülür.

Köktürk kağanlığında daha içerikli bilgilere yazılı kaynaklarda denk gelinmemese de Çin kaynaklarında (örn. “*T'ung-Tien*”de) geçen “*T'u-chüe (Köktürk) larde ... altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı*”³¹ şeklinde bilgilerin bulunması bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Bu konuda, gerçi Kağanlıkla doğrudan doğru ilişkisi fazla bilinmemese de Soğd bölgesiyle bağlantılı birkaç buluntular dönemin mühür kullanımı geleneklerini göz önümüze sermektedir. Aslında, buna en parlak örnek Köktürk döneminde Soğd'un önde gelen hükümdarlıklarından biri olan Panç'la ilgi Soğd dilli Muğ dağı belgeleri (8. yy.ın ilk çeyreği) emsalında görülmektedir. Onlardan birkaçında belgenin, yani, anlaşma, ferman, mektup vs. içerikli evrağın mühürlendiğine dair kayıtların geçmesinin yanı sıra,³² bazı belgelerde mühürün kendisi veya izlerinin görülmesi bu dönem mühürlerinin yaptığı görevlerin anlaşılmasını somutlaştırmaktadır (bkz. Levha VII, 2). Bilindiği gibi, bu dönemde Panç hükümdarlığında Türk-Soğd asıllı bir sülale yönetimde bulunmuş, evrakların büyük bir kısmında Soğd asıllı Divaştıç (709-722) ismi görüldüğü gibi belgelerin birinde Panç yöneticisi olarak Çakin Çor Bilge (693-708) adının geçmesi³³ ve diğer

³¹ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 2003, s. 98.

³² Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridicheskie dokumenti i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V.A. Livshitsa, M.: Izd-vo vostochnoy lit-ri, 1962, s. 69-70; Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie. Perevod. Kommentariy. Vıp. III. Hozyaystvennie dokumenti. Chtenie, perevod i kommentarii M.N. Bogolyubova i O.I. Smirnovoy, M.: Izd-vo vost. lit-ri, 1963, s. 70.

³³ V.A. Livshits, “Praviteli Pancha (Sogdiytsi i tyurki)”, *Narodı Azii i Afriki*, № 4, Moskva 1979, s. 66-67; P.B. Lure, *Schastliviy pravitel, tsar Pendjikenta Chegin Chur Bilgä, Sentralnaya Aziya ot Ahemenidov do Timuridov, Arheologiya, istoriya, kultura*, Materiali mejdunarodnoy nauchnoy

kaynaklarda onun Divaştıç'ın cediti olduğuna dair bazı işaretlerin bulunması burada bir Türk-Soğd karışımı bir hanedanın bulunduğunu tespit eder.

Aslında bu dönem Orta Asya mühür geleneğinin en parlak örnekleri daha çok Eski Baktriya (Toharistan) bölgesiyle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, yakın yıllarda Kuzey Afganistan'da Köktürk dönemine ait birçok Baktri dilli evraklar bulunmuş, onlarda da yukarıda sözü edilen Soğd dilli belgelere benzer bir şekilde “mühürleme” ile ilgili bilgiler geçmesiyle³⁴ birlikte bazı belgelerin üzerinde mühürlerin beraberce korunduğu görülmüştür (*bkz.* Levha VII, 1). Nitekim, bu Baktri belgelerinin bir kısmında Köktürk baş yöneticisinin unvanı (“Kağan”) ile beraber “Türk hükümdarı”, “Elteber”, “Tudun” gibi Kağanlıkla bağlantılı unvanlara denk gelmektedir.³⁵

Arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin pek çok çeşitleri bulunmuş olup, onların barındırdığı tasvirler (ikonoğrafi), yazı (paleoğrafik) ve diğer özelliklerinin farklılıklar gösterdiği anlaşılmıştır. Mühürlerin birkaç çeşidinde hükümdar adı, unvan, kutsallık taşıyan ve koruyucu vasfa sahip bilinen çeşitli ilah ve diğer olağanüstü varlıkların adları, dilek, istek vs. kelimelerin yer aldığına denk gelindiği gibi, pek çok mühür çeşitlerinde hükümdar veya ilah tasvirinin yanı sıra totem veya kutsal sayılan hayvanlar, özellikle, cesurlük ve alplık sembolü olarak algılanan hayvan tasvirleri hem de türlü sembolik işaretler (damga, astral simgeler vs.)nin bulundurulduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, mühürlerde arslan, pars, iki hörgüçlü deve, at, geyik, dağ keçisi, kaban, fil gibi kutsal sayılan hayvanların tasvirleri yanı sıra güneş, yarı ay (hilal), yıldız gibi astral objelerin çizildiği görülür (*bkz.* Levha VIII).

Bu dönem Orta Asya mühürlerinde görülen insan tasvirinin bölgenin ve ona komşu ülkelerin kültürlerine özgü etnik hususiyetler yansımasıdır. Özellikle, onlarda Soğd, Eski Türk, Baktriyen, Eftalit, İranlı, Hint vs. etnosları andıran insan tasvirleri yer aldığı görülür (*bkz.* Levha IX).³⁶

b. Orta Asya'da Mühürcülük Geleneğinin Köktürk Dönemi Öncesi

Köktürk kağanlığı dönemindeki Orta Asya'da mühürcülük geleneği bölgenin daha önceki devletlerine özgü ananeleri devam ettirmiştir. Ta Kuşan imparatorluğu (M.Ö. I - M.S. III. yy.), Kangüy Devleti (M.Ö. II - M.S. IV. yy.) döneminin ve Hionitler, Kidaritler, Eftalitler gibi miladi IV. - VI. yüzyıllarda daha çok Orta Asya'nın güney-batı kısmında hüküm süren göçebe kökenli devletler

konferansı, posvyashennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya A.M. Belenitskogo - V.P. Nikanorov (ed.), Sankt-Peterburg 2005, p. 127-131.

³⁴ N. Sims-Williams, *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000, p. 94-96.

³⁵ N. Sims-Williams, *Turks and other peoples in the Bactrian documents, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) - From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık / 3rd - 5th December 2010, İstanbul 2011, p. 15-26.

³⁶ M. Alam, “Three Hunnic Bullae from Northwest India”, *Bulletin of the Asia Institute* 17, 2003, p. 177-184; N. Sims-Williams, “The Bactrian Inscription on the Seal of Khingila”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, 2002, p. 143-48; A. Rahman - F. Grenet - N. Sims-Williams, “A Hunnish Kushan-shah”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No: 1, 2006, p. 125-131; J. Lerner, “Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents, Exegisti monumenta”, *Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, Wiesbaden 2009, p. 215-226.

bünyesinde kullanılan mühürler arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Gene Köktürk öncesi mühürlerinin belirgin bir kısmı Amuderya-Sırderya arası (Soğd, Çaç, Toharistan, Horezm vs.) vaha devletçiklerini yöneten yerel hanedanlara aittir. Onların bir kısmında Baktri yazısı, bir kısmında da Soğd yazısı yer alır (bkz. Levha IX). Bunlar hariç, Doğu Türkistan'daki Hami (Komul), Gaoçan (Turfan), Kuça, Kaşgar, Hoten gibi vaha devletçiklerinden birkaçının da kendine özgü mühürleri bulunduğu bilinmektedir.

Köktürk kağanlığının esas merkez topraklarını oluşturan hudutlarda, yani Orta Asya'nın kuzey ve kuzey-doğu topraklarında milattan önceki son bin-yıllıkta kendi siyasî otoritelerini sağlayan İskit (Saka), Ting-ling, Hun, Yü-eçi, Wu-sun gibi ve milattan sonraki bin yıllığının ilk yarısında Te-le (Tegreg), Kao-çe (Kanklı), Juan-Juan (Avar) gibi göçebe hanedanlardan birkaçında mühür geleneği olduğuna dair bilgiler Çin yıllıklarında bulunmakta, ancak, hem arkeolojik kazılarda örneklerinin az bulunması, hem de araştırmacıların bu konu üzerinde fazla inceleme yapmadıkları yüzünden adı geçen sülalelerin mühürleri konusu şimdilik birer mesele teşkil etmektedir. Gene de, İç Moğolistan eyaleti (Kuzey Çin)'deki müzelerde bulunan ait iki adet üzerinde Çince yazı yer alan mühürü (bkz. Lehva X, 1-3) bazı araştırmacılar Hunlarla ilişkilendirmektedirler.³⁷ Daha çok Çin karakteri görülen işbu mühürlerden farklı olan ve Hunlarla ilişkilendirilen diğer bir mühür çeşidinde ise Eski Türk damgalarını (muhtemelen yazıyı) andıran işaretler bulunmaktadır (bkz. Levha X, 3). Aslında, Hsiung-nu (Hun) imparatorluğunda mühür bulunduğuna dair Çin yıllıklarında epey bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, "Han-shu" yıllığında kaydedildiğine göre, onların mührünün üzerinde "Hsiung-nu Ch'an-yü Si" ("Hun Şanyü'sünün Mührü") cümlesi yer alıyordu.³⁸

Wu-sunlar'da da mühür bulunduğuna dair Çin kaynaklarında bilgiler yer alır. Anlaşıldığına göre, M.Ö. 11 yılında Wu-sun yöneticilerinden Büyük Lu (*Uluğ)'nun elinden koyu kırmızı telli altın mühür alıkonmuş ve yerine siyah telli bakır mühür verilmişti.³⁹

Baktrice yazılı mühürlerin Türk toplulukları tarihi için önemi onların belirgin bir kısmı Orta Asya'nın eski göçebe etnosları tarafından kurulan ve menşece Eski Türk (daha doğrusu Proto-Türk)lerle dolaylı veya dolaysız olarak etno-kültürel bağı olan veya muhtevasında Eski Türk elemanlarını barındıran Kuşanlar, Hionitler (Baktriya Hunları), Kidaritler ve Eftalitler tarafından kullanılmış olmasıdır. Baktrice yazılı mühürlerin pek çoğu tanınmış Baktri ve Soğd dili uzmanı İngiltereli N. Sims-Williams tarafından okunmuş olup,⁴⁰ onlardan birinde şu gibi uzunca bir cümle yer almaktadır: ...[ρ?]ζ[...]

³⁷ E. Saritaş, *Çin'de Hun Araştırmaları*, Selenge, İstanbul 2010, s. 170-171.

³⁸ N. Ya. (Iakinf) Bichurin, *Sobranie svedeniı o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah. Tom I.M. - L.: Izd. AN SSSR, 1950, s. 103; L.N. Gumilev, *Xunnu, Stepnaya trilogiya*, SPb., 1993, s. 80-81; A. Onat - S. Orsoy - K. Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi: Açıklamalı Metin Neşri*, TTK, Ankara 2004, s. 81.

³⁹ Yu. A. Zuev, *Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii*, Dayk-press, Almatı 2002, s. 37.

⁴⁰ J.A. Lerner - N. Sims-Williams, *From Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE) / Studies in the Aman ur Rahman Collection*, Vol. 2. OAW.

βαγο ολαργο υονανο ραο ο(α)ζαρκο κορανο ραο σαμαρκ(.α)ο (αφ)ρ(ιγ)ανο - ...]/(r?) z[•••]o bago olargo uonano šao o(a)zarko (k)ošanošao samark(a•)o (af)r(ig)ano - “lord Ularg, the king of the Huns, the great Kushan-shah, the Samarkandian, of the Afrigan (?) family” (“Semerkantli Afrigan (?) soyundan, Büyük Kuşan-şah, Hunların kralı hükümdar Ularg”)⁴¹ (bkz. Lehva IX, 2, 1a-b). Araştırmacılara göre, bu mühürde adı geçen hükümdar Hun menşeli olup, onun Semerkant’la ilişkili olarak görülmesi tarihi gerçeklere dayanmaktadır. Nitekim, miladi 5. yüzyılda yazılmış Çince “Wei-shu” yıllığında 457 yılında Çin’e elçi yollayan Su-te (Soğd)’un Hsiung-nu (Hun) asıllı Huni isimli hükümdarı vardı ve o burada üçüncü (dördüncü?) nesil temsilcisiydi.⁴² İşbu yıllıkta onun cedlerinin bir zamanlar buranın hükümdarını öldürerek yönetimi ele geçirdiği kaydedilir.⁴³

Bunun gibi, Orta Asya’nın Köktürk öncesi mühürlerinin Eski Türklerle o ya bu derecede bağlantılı olduğu görülen birçok malzemeler bulunmaktadır. Onların gelecekte Eski Türk tarihi açısından daha tefferruatlı bir şekilde araştırılması bu konuda pek çok tartışılmalı olan meselelere aydınlık getirecektir.

c. Köktürk Kağanlığı Döneminin Mühürleri (Kağanlık ve Onunla Bağlantılı Hanedanlar)

Köktürk kağanlığı dönemindeki Orta Asya’da mühürcülük meselesi çok büyük bir konu olduğundan dolayı aşağıda biz Kağanlıkla direk veya dolaylı ve dolaysız bağlantılı olan birkaç mühür veya mühür çeşitleri üzerinde durmakla yetineceğiz. Çünkü, yukarıda da biraz dokunulduğu gibi Kağanlığa bağlı olan onlarca vaha devletçiklerinin hemen hemen hepsinin kendi mühürleri bulunmuş olup, onlardan bazıları buraları yöneten Türk asıllı hanedanlarla ilişkilidir. Örneğin, bu dönemde Aşina asıllı temsilcilerin kendi hanedanlarını kurduğu Toharistan ve Kabulistan ortamına ait Baktrice yazılı belgelere basılan mühürlerin sahiplerinin arasında Köktürkçe *Tarhan* unvanlı ileri gelenlere denk gelinir.⁴⁴

Köktürk kağanlığı döneminde kullanımda olan mühürleri esas olarak iki gruba ayırabiliriz: 1) Kağanlıkla direk olarak bağlantılı olan mühürler (Eski Türkçe ve Soğdça yazılı), 2) Köktürk Kağanlığı’nın eli altında bulunan ve birçokta Türk asıllı veya Türk-Soğd hem de Türk-Baktri hanedanların hüküm sürdüğü vaha hükümdarlıklarına ait mühürler (Soğdça ve Baktri yazılı).

İlkin Köktürkçe yazılı mühürler üzerine duralım (bkz. Lehva V). Birincisi, Batı Köktürk kağanlığının yönetim merkezi olan Suyab’a yakın bölge olan Talas civarından Atlah şehir kalıntısından bulunmuş olup, dört köşeli yeşim sırtındaki yazı 4 adet Köktürkçe işaretten oluşmaktadır. İşbu mühür şekilce biraz aşağıda görüleceği gibi Moğolistan’da bulunan diğer bir Köktürk yazılı mühürle benzerlik taşımaktadır (bkz. Levha V, 1a-b - 2). İşbu mühür yazısı ilk

⁴¹ A. Rahman - F. Grenet - N. Sims-Williams, “A Hunnish Kushan-shah”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No. 1, 2006, p. 125-131.

⁴² Rahman - Grenet - Sims-Williams, *a.g.e.*, s. 127; Bichurin, *a.g.e.*, s. 260.

⁴³ Bichurin, *a.g.e.*, s. 260.

⁴⁴ N. Sims-Williams, *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000, p. 86-8, 90.

olarak tanınmış Kazakistanlı Türkolog A. Amanjolov tarafından söz²m şeklinde okunarak “Benim sözüm” diye anlamlandırılmıştır.⁴⁵ Yukarıda kısaca değinildiği gibi pek çok yazılı kaynaklardan belli olmak üzere “Sözüm” kelimesi Türk asıllı hanedanlara ait birçok belge, fermayış ve dış ülkelere gönderilen yazılarda satır başında bulunmakta ve daha çok “hükümdarın fermanı”, “hükümdarın fermayışı, emri” anlamını taşımaktadır. Örneğin, Altın Ordu hanı Tohtamış’ın 1393 yılında Polonya kralı Yagaylo’ya yolladığı Eski Türk (Uygurca) yazılı yarlık (ferman / emir)⁴⁶ şu gibi satırlarla başlar: “(1) Toxtamış sözüm (2) Yağaylağa” (Benim, Tohtamış’ın Yagayla’ya fermanı). Ayrıca, Emir Timur’un torunu, büyük bilgin ve hükümdar Uluğbek kendi sikkelerini bastırırken ona kadar gelip geçen Türk hükümdarlarından farklı bir tutum sergilemiş, ilk olarak Türk-Müslüman sikkelerinde “Timur Kürägân himmetidin Uluğbek Kürägân sözüm. Zarb-i Samarqand 853” (“Timur Küregen’in himmetinden Uluğbek Küregen sözüm/emrim. Semerkant darbi 853”) şeklinde Türkçe bir tabir kullanmıştır,⁴⁷ ki burada “sözim” kelimesi “benim sözüm, lafım” anlamından daha ziyade “emir, ferman” niteliğinde olduğu aşikârdır. Böylece, işbu mühürün döneminde Yedisu yöneticilerine, muhtemelen, Batı Köktürk kağanlarına ait mühür olduğu varsayılabilir.

Kağanlık döneminde yönetimle ilgili böyle bir tabirin kullanıldığını Muğ dağı Soğd belgeleri (8. yy.ın ilk çeyreği)nin birinde (Muy, Nov.3, R 6-8) “sözlü kanun / kural” anlamında *swzwn* sözcüğü geçer ve birçok bilim adamlarınca o Eski Türkçe’den Soğdça’ya geçen bir tabir olarak nitelendirilir. Belgede *pty- | βxs’ ZNH cyr ’mh zy-ñbr’neh xwty pr swzwn | pδkh ZY pr KZNH y-w’r ZY δ’r’t ZNH ’wttkyn ’mh - “Ve bunu Çer’in kendisi vesayetinde bulunanı geleneksel (?) | kanun ve şöyle şartlar altında verdi: ...”* şeklinde görülen cümleyi ilk olarak okuyan V.A. Livşits, Soğdça *pr swzwn pδkh* cümlesini “sözlü (>ağızlı, geleneksel?) kanuna göre” şeklinde yorumlayarak, şu şekilde bir açıklama yapmıştır: *pδkh* kelimesi “adet, kural, kanun” anlamındaki Soğdça bir kelime olduğu iyi bilinir, *swzwn* ise belli değildir. Onu Soğdça’ya Türkçe’den özleşen bir kelime olarak sayılabilir, ki şu gibi anlamlarda: “sözlü”, sözlük anlamıyla “onun sözü”, Türkçe *sözünj*. Krş. Eski Türkçe hukuk metinlerinde *söz* “söz; emir” (sözüm “benim emirim”, sözümüz “bizim sözümüz”).⁴⁸ İ.S. Yakuboviç bu konuda şu gibi kendi görüşlerini belirtmiştir: “*pr swzwn pδkh* “geleneksel hukuka uygun” anlamında O.İ. Smirnova’nın çevirdiği gibi. İşbu görüşü Baktri dilli nikah anlaşmasında geçen ‘the established custom of the land’ şeklindeki tabirle karşılaştırmak mümkündür. *Swzwn* kelimesinin anlamıyla ilişkili ola-

⁴⁵ A.S. Amanjolov, *Istoriya i teoriya drevnetyurksskogo pisma*, Almatı, ZAO “Izdatelstvo “Mektep”, 2003, s. 96.

⁴⁶ V. Radlov, *Yarlık Toxtamışa i Temur - Kutluga // Zapiski Vostochnogo otdeleniya*, T.Sh. SPb., 1888, s. 1-40; V. Radlov, *Kutadgu-Bilik, Faksimile Uygurskoy Rukopisi*, SPb., 1890, s. 198-199.

⁴⁷ I. Tohtiev, *Mirzo Ulugbekning pul islohoti // Materiali nauchnoy konferensii “Chach-Binket-Tashkent (istoricheskoe proshloe i sovremennost)”*, Toshkent 2007, b. 92.

⁴⁸ Sogdiyskie dokumenti s gorı Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vip. II. Yuridicheskie dokumentı i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa. M.: Izd-vo vostochnoy lit-ri, 1962. S. 29; Livshits V. A. Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya. SPb.: Fil. fakultet SPbGU, 2008, s. 28,37.

rak V.A. Livşits'in etimolojik yorumlamasına açıklık getirmek için P. Zieme tarafından bildirilen (şahsî bildiri) onu Eski Türkçe söz 'söz'ün vasıtalı hali saymak doğru olacaktır.⁴⁹

Köktürkçe yazılı ikinci mühür ise Moğolistan'da bulunmuş olup (Levha V, 2), 1964 yılında Moğolistanlı Kazak bilim adamı B. Bazilhan tarafından yayınlanmıştır. Ancak, ilk olarak Moğolca yayınlanan işbu mühür uzun yıllar zarfında bilim adamlarınca fazla bilinmeden gelmiştir. Son yıllarda ise Türkiye'li epigrafist C. Alyılmaz'ın Moğolistan'da sürdürdüğü Eski Türk yazıtları çalışmaları sonucunda fark edilmiş ve onun birkaç makalelerinde yer almıştır.⁵⁰ Moğol bilim adamları tarafından genelde "Mutrın Temdeg / Mutrın temdeg darah" ("El damgası (mühür/kaşe)") veya "Ertnüi Türeg Biçestei Mutrın Temdeg" ("Eski Türk yazılı mühür") şeklinde ifade edilen bakırdan yapılmış mezkur buluntunun boyutu 2.8 x 2.8 cm. Üzerindeki Köktürkçe yazı net olarak *qutluğ* (*kutlu*) şeklinde okunmakta olan işbu mühür bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nde Dundgov' ilinin merkezi Mandalgov'daki müzede (48599069D, 5069072K) koruma altında bulunmaktadır.⁵¹

Üzerindeki yazıdan yola çıkarak C. Alyılmaz bu mührü Köktürk kağıdı Elteriş Kutluğ Kağan (682-691)la ilişkilendiren araştırmacılar olduğuna atıfta bulunmakla beraber, onun yazım tarzı Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlara (örn. Birinci Karabgasun yazıtına) benzediğini, dolayısıyla, mührün işbu Kağanlığın kağan/tegin/kumandanlarından birine ait olabileceğini yazmaktadır.⁵² Bu görüşlerin doğru olabileceğini vurgulamakla beraber, mührün Doğu Köktürk Kağanlığı yöneticilerinden herhangi birine ait olabileceğini de varsayabiliriz. Çünkü, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkler'de *qut* "kut, talih" düşüncesi pek yaygın olup, Kağanlık hakimiyetinin Tanrı tarafından verileceği, buna ise seçkin şahıslar, yani "kut"a nail olan kişiler erişebilirlerdi. Böylece, hakimiyeti kendi elinde bulunduran kağanın kendi mühründe "kutlu / talihli", "kutlu olsun", "bereket getirsin" anlamında *qutluğ* kelimesini bulundurması pek olağandır. Nitekim, onun paraleli Köktürklerle çok eskilerden komşu ve beraberce yaşayan Soğdluların mühürlerinde aynı anlamı taşıyan *prn* "kut / talih" sözcüğünün pek yaygın olarak görülür. İşbu kelime hem Soğd'da, hem de Soğd dilinin yazı dili olarak kullanıldığı Çaç ve Yedisu bölgelerinde bulunan Soğdça yazılı bronz ve gümüş yapımlı mühür çeşitlerinde de *prn* "farn" kelimesine denk gelinir (bkz. Levha XI).⁵³ Özellikle, Batı Köktürk Kağanlığı'nın yönetim merkezi - Suyab şehrinin bugünkü kalıntıları

⁴⁹ I.S. Yakubovich, *Problemy sogdiyskoy etimologii*, Diss.nasoiisk.uchen.step.kand.ist.nauk. Moskva: Rossiyskiy gosudarstvennyy gumanitarnyy universitet, 2009, s. 150-151.

⁵⁰ C. Alyılmaz, "Mutrın Temdeg Yazıtı (Kutluğ'un Mührü)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 1-6.

⁵¹ O. Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Ankara 2009, s. 105.

⁵² C. Alyılmaz, "Mutrın Temdeg Inscription (Seal of Auspicioussness)", *Arheologiya i istoriya Sentralnoy Azii*, K 70 letiyya so dnya rojdeniya akademika AN RUz Akad. Yu. F. Buryakova, Samarkand 2004, s. 128.

⁵³ G. Babayarov - A. Kubatin - K. Umirov, The Phrase of "Farn" in the pre-Islamic signatures of Chach (Tashkent), <http://groups.yahoo.com/group/Sogdian-L/files/> (June, 2012); G. Babayarov - K. Umirov - A. Taşağıl - V. Novojenov: *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat: Territoriya, Administrativnoe Ustroystvo, Plemena, Kommunikatsii, Denezhnoe Obrashenie, Moneti, Istochniki*, Kollektiv avtorov / A. Dosimbaeva - M. Joldasbekov (ruk. proekta), "Service Press", Astana 2013, s. 110.

olan Ak-Beşim'de bulunan bullada işbu kelimenin görülmesi⁵⁴ dikkate değerdir. Gene, Batı Köktürkleri'nin Çaç'ta bastırıldığı sikkelerin birkaç çeşidinde mezkur kelimenin "Kağan" unvanının önünde birer epitet, unvan niteleyicisi olarak *prn byy x'y'n* - "İlahi kut (sahibi) Kağan" şeklinde görülmesinin yanı sıra Taşkent'in eski şehir kalıntılarında sıkça bulunan iki hörgüçlü deve tasvirli bronz mühürlerin üzerinde *prn* kelimesinin yer alması mühürlerde neden bu kelimenin bulundurulduğuna açıklık getirecek mahiyettedir. İlginç tarafı, Çaç bölgesinin işbu mühürleri hem ölçümce Batı Köktürkleri'nin mezkur sikkelerine tıpa tıpa uyması (1,5 - 2 cm), hem de onların ikonografik yapısının aynı olmasıdır (krş. Levha VI, 3, 1-2 - VI, 4, 1-2).

"Farn" kelimesinin yeni bulunan ve Çaç Tudunları'na ait sanılmakta olan, ölçemi oldukça büyük olan (4 x 4 cm) bronz mühürde biçimli Eski Türk damgasıyla beraber görülmesi dikkat çekicidir (bkz. Levha XI, 4). Hem yapım tarzı, hem de barındırdığı yazı ve damga işbu mühürün yüksek düzeyli şahise, muhtemelen, Çaç Tudunları hanedanı (640-750) mensuplarına ait olduğunu varsaymaktayız. Bilindiği gibi, Eski Türkçe "Tudun" sözcüğü 7. - 8. yüzyıllar arasında Çaç'ı yöneten 4 adet şahsın adı veya unvanı esas olarak Çin yıllıklarında, kısmen de diğer dilli (Soğd, Arap) kaynaklarda görülür.⁵⁵ Kendi sikkelerini genel olarak Soğd yazısıyla *c'cyng xwβw tōwn* - "Çaç hükümdarı Tudun" unvanıyla bastıran Çaç Tudunları'na ait bazı sikke çeşitlerinde⁵⁶ *prn* kelimesiyle biçimli damga beraberce yer almıştır.⁵⁷ Buna dayanarak, Çaç Tudunları kendi boy damgalarını birer hakimiyet simgesi olarak hem sikkelerinde, hem de mühürlerinde akis ettirdikleri varsayılabilir.

Buna benzer durum diğer yönetici hanedanlara ait mühürlerde de göze çarpar. Nitekim, Köktürk kağanlığı döneminde Batı Köktürklerin vasalı olan Amuderya-Sırderya arasındaki vaha devletçiklerinin Türk veya Türk-Soğd karışımı yöneticilerine ait mühür ve sikkelerin bir kısmında memleket veya sülale damgalarının yer aldığı görülür (bkz. Levha VI). Örneğin, 6.-8. yüzyıllarda Semerkant'i yöneterek İhşidler olarak bilinen Türk-Soğd karışımı hanedanın sikkeleri arasında *xwβ twrny'n x'y'n* "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Türnün. Kağan" cümleleriyle Batı Köktürk kağanları adına bastırılan⁵⁸ sikke çeşitlerinde biçiminde damga yer aldığı gibi, Semerkant şehri yakınındaki İslam öncesi iskan yerlerinden olan Kafır-kale'den bulunan bullaların birinde aynı damga görülmektedir (bkz. Levha VI, 1, 2).

⁵⁴ V.A. Livshits, *Sogdiytsi v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svдетельstva*, Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989, s. 80; V.A. Livshits, *Sogdiytskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*, SPb.: SPbGU, 2008, s. 352.

⁵⁵ Bichurin, a.g.e., s. 313-314; *Istoriya at-Tabari, Izbrannie otrvki (Per. s arabskogo V. I. Belyaeva. Dopol. k perevodu O.G. Bolshakova i A. B. Xalidova)*, Tashkent: Fan, 1987, s. 268.

⁵⁶ Özellikle, "Çaç" kelimesi bulunmayan, ancak "Tudun" unvanıyla bastırılan çeşitlerinde (bkz. G. Babayarov, *Drevnetyurkskie monety Chachskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Tashkent 2007, s. 54-55).

⁵⁷ Babayarov, a.g.e., s. 54-55.

⁵⁸ G. Babayarov - A. Kubatin, *Doislamskie monety Sogda: novye chteniya i interpretatsii legend, O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida, O'zR FA Arxeologiya institutida 2012 yil 6-7 aprelda o'tkazilgan yosh olimlar Respublika konferensiyasi materiallari*, Samarqand, O'zR FA Arxeologiya inst. nashriyoti, 2012, s. 11-23.

Gene Türk-Soğd karışımı hanedanın yönettiği Soğd hükümdarlıklarından biri Panç'ta bastırılan sikkelerde görülen biçimli damga benzerine Pencikent (Tacikistan) şehir kalıntılarında bulunan bullada⁵⁹ denk gelinmektedir (bak. Levha II. 1, 3). Özellikle, 693-708 yıllarında Panç'ı yöneten Türk asıllı Çakin Çor Bilge ve onun kızları zannedilen Panç prensesleri adına bastırılan sikkelerde yer alan bu tür damga çeşitlerinin kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastıran Batı Köktürk Kağanlığı'nın has sikkelerinde yer alan damgalarla yakın benzerlik taşıması ilgi çekicidir (krş. / → / → / (Çaç) - / → - (Panç)) (bkz. Levha IV, 1-3, 8, 16, 22-23).⁶⁰ Herhalde bu Panç'ı yöneten Soğd-Türk asıllı hanedanın menşei Köktürk kağanlarıyla irtibatlı olabileceğinden kaynaklanmaktadır.

Üzerinde damga görülen diğer bir Toharistan ve civarlarına ait mühür çeşidindeki benzeri damga () İslam öncesi Otrar hükümdarlığının eski şehir kalıntılarında biri - Sidak yadigarlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda dünya yüzünü gören seramik parçalar sırtında görülmektedir (bkz. Levha VI, 1).⁶¹ İşbu damganın ilginç tarafı bazı yönleri ona benzerlik taşıyan (veya / /) biçimli damganın Köktürk kağanlığı döneminde Otrar'da bastırılan Soğdça yazılı 'δρω x'γ'n twtwx "Alp-Kağan Tutuğ'u" unvanlı arslan tasvirli sikkelerde yer alması ilgi çekicidir.

Köktürkçe yazılı diğer bir mühür (?) ise 1987 yılında Doğu Kazakistan vilayetine bağlı Kurçum rayonunun Karatogay köyünde bulunmuştur. Mühür taştan yapılmış olup, şekilce yukarıda bahsedilen iki mühüre benzer bir şekilde dörtgen köşelidir (bkz. Levha V, 3). Üzerindeki yazı 4 işaretten oluşan mezkur buluntuyu ilkin S. Amanjolov incelemeye almış ve yazıyı s^ač^abⁱn - "seç ve avun (teskin bul)" olarak yorumlamıştır.⁶² Araştırmacıya göre, işbu buluntu Yukarı İrtiş havzasından bulunan diğer Eski Türkçe yazılı buluntular gibi ilk orta çağlarda yaşayan Karluk Türklerine ait olmalıdır.

Köktürkçe yazılı başka bir mühür türündeki buluntu gene Kazakistan'da bulunmuş olup, tanınmış Kazak arkeologu K.M. Baypakov tarafından 1969 yılında Almatı vilayetinin İli rayonuna bağlı Nikolaevka köyü yakınındaki eski kabirden ortaya çıkartılmıştır. Bronz yapımı olan ve şekilce yüzüğü hatırlatan mezkur buluntu sırtındaki yazıyı S. Amanjolov (1) sük, (2) s^as - "Diz çök, korkak" şeklinde okumuştur (bkz. Levha V, 4).⁶³ Araştırmacıya göre, yüzük sırtındaki yazı paleografik ve dil özellikleri yönünden 8. yüzyıla ait Orhon yazıtlarına benzerlik taşımaktadır. Yüzük üzerinde "Diz çök, korkak" anlamın-

⁵⁹ Bu bullanın daha kaliteli fotoğrafını bize ulaştıran İstanbul Üniversitesi doktora öğrencisi Gözde Sağaz'a teşekkür borçluyuz.

⁶⁰ O.I. Smirnova, *Svodny katalog sogdiyskix monet, Bronza*, M., 1981, s. 236, No. 769; G. Babayarov - A. Kubatin, *K voprosu o genezise tamg na monetah Zapadno-Tyurkskogo kaganata, Materiali mejdunarodnoy nauchnoy konferensii: «Arxeologiya Kazahstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektiv», posvyashennoy 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu instituta Arheologii im. A.H. Margulana 12-15 dekabrya 2011 g.*, g. Almatı. Tom II. Almatı 2011, s. 295-303.

⁶¹ Bu damga bulunan seramik eşyalar hakkında bize bilgi veren Orta Asya damgaları uzmanı S. Yatsenko'ya teşekkür borçluyuz.

⁶² Amanjolov, *a.g.e.*, s. 206.

⁶³ Amanjolov, *a.g.e.*, s. 216.

daki sihri (büyü, cadu) bir tabir bulundurmakla düşmana karşı magik eylem yapılacağı beklenilmiştir, ki bu Eski Türk ruhani dünyası için karakterlidir. Ancak, mezkur buluntu sırtındaki yazı düzgün bir işaretlerden oluşmadığından dolayı işbu yorumları ihtiyatla karşılamak gerekir kanaatındayız.

Böylece, yukarıda incelediğimiz Köktürk yazılı buluntuların ilk ikisinin mühür olduğu oldukça kesinlik kazanmaktadır. Onlardan birincisinde yazı düz, ikincisinde ise ters bir biçimde yazılmıştır. Genelde evrak veya eşya sırtına basıldığında yazının düz çıkmasının sağlanması amacıyla mühür sırtındaki yazı ters yazılmıştır. Hükümdar veya üst düzey yönetici kesim temsilcilerinin elinde bulundurdukları mühürlerin bir kısmının sırtındaki yazı ise düz yazılarak, onun okunaklı olması sağlanmıştır. Bilindiği gibi, mühürcülük geleneğinde mühür sırtındaki yazının böyle yazım tarzları pek yaygın olmuştur.

Sonuç olarak, Köktürk Kağanlığı döneminde Orta Asya'da hakimiyet ve hükümdarlık simgelerinden biri olarak mühür ve onunla ilişkili geleneklerin epey geliştiği, bu dönemde hem Kağanlığın merkezi yönetiminde, hem de ona bağlı olarak kendi yönetimi bulunan Türk, Türk-Soğd, Türk-Baktri ve diğer asıllı hanedanların kendi mühürlerine sahip oldukları ve onu iş yürütme (hukuksal evraklar ve yazışmalar, mülk aidiyetiyeti vs.leri onaylama, tasdik etme)de kullandıkları kendi tesbitini bulmaktadır.

Kaynaklar

ABDURAHMONOV, G. - RUSTAMOV, A.: *Kadimgi turkiy til*, Oqituvchi, Tashkent 1982.

AMANJOLOV, A.S.: *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*, Almaty, ZAO «Izdatelstvo «Mektep», 2003.

ARZHANTSEVA, I. - INEVATKİNA, O.: Afrasiab Wall-paintings Revisited: New Discovered Twenty-five Years Old, *Royal Nauruz in Samarkand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab. A cura di M. Comparetti - E. de la Vaissière. Pisa - Roma 2006, Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII. p. 185-211.

ALYILMAZ, C.: “Mutrin Temdeg Yazıtı (Kutlug'un Mührü)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2004.

_____ : *Mutrin Temdeg inscription (seal of auspiciousness)*, *Arxeologiya i istoriya Sentralnoy Azii*, K 70 letiyu so dnya rojdeniya akademika AN RUZ Akad. Yu. F. Buryakova. Samarkand 2004.

BABAYAR, G.: *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu - The Catalogue of coins of Turkic*, TİKA, Ankara 2007.

BABAYAROV, G.: *Drevnetyurkskie moneti Chachskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Tashkent 2007.

BABAYAROV, G. - KUBATİN, A.: *K voprosu o genezise tamg na monetax Zapadno-Tyurkskogo kaganata // Materialy mejdunarodnoy nauchnoy konferensii: «Arheologiya Kazahstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivi», posvyashennoy 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu instituta Arheologii im. A.H. Margulana 12-15 dekabrya 2011 g.*, g. Almaty. Tom II. Almaty 2011.

_____ : *K novomu chteniyu i interpretatsii legend na nekotorykh doislamskix monetax Samarkandskogo Sogda, Tarix tafakkuri. «Barkamol avlod» yiliga*

bag'ishlangan Respublika tarixchi olimlarining ilmiy ishlar to'plami. Mas'ul muharir va tuzuvchi: Sh.H. Vohidov, Buxoro 2010, s. 22-32.

_____ : *Doislamskie moneti Sogda: novie chteniya i interpretatsii legend, O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida. O'zR FA Arheologiya inst. 2012 yil 6-7 aprelda o'tkazilgan yosh olimlar Respublika konferensiyasi materiallari*, Samarqand: O'zR FA Arheologiya inst., 2012.

BABAYAROV, G. - KUBATIN, A. - UMIROV, K.: *The Phrase of "Farn" in the pre-Islamic signatures of Chach (Tashkent)* // <http://groups.yahoo.com/group/Sogdian-L/files/> (June, 2012).

BABAYAROV, G. - UMIROV, K. - TASHAGIL, A. - NOVOJENOV, V.: *Zapadnyy Tyurkskiy kaganat: territoriya, administrativnoe ustroystvo, plemena, kommunikatsii, denejnoe obrashenie, moneti, istochniki* // Kollektiv avtorov / A. Dosimbaeva, M. Joldasbekov (ruk. proekta). Astana: «Service Press», 2013.

BARATOVA, L.S.: *K istoricheskoy interpretatsii titula «kagan» na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII - pervoy polovinu VIII vv.*, Numizmatika Sentralnoy Azii, Vip. III, Tashkent 1998.

BAYAR, D.: "Drevnetyurkskie kamennye izvayaniya yevraziyskikh stepey", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

BERDIMURADOV, A. - BOGOMOLOV, G. - TAKAO, U. - BEGMATOV, A.: "Bul-ly s buddiyskim syujetom s gorodisha Kafirkala", *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13), 2016.

BICHURIN N.YA.: *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena*. V 3-x tomax. - Tom II., Tom II. Moskva - Leningrad 1950.

CHAVANNES, E.: *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux*, Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903.

CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

ÇAL, H.: "Orhun Anıtları 2000 yıl kazısı: Karakuş Tasvirli Sembolik Lahit", XIV. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, Ankara 2005.

Çin kaynaklarında Türkler: *Han Hanedanlığı tarihi bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) monografisi: açıklamalı metin neşri*, A. Onat - S. Orsoy - K. Ercilasun, TTK, Ankara 2004.

Drevnetyurkskiy slovar / Pod red. V.M. Nadelyaeva - D.M. Nasilova - E.R. Tenisheva - A.M. Sherbaka, L.: Nauka, 1969.

DOSIMBAEVA, A.: "Zapadnyy Tyurkskiy kaganat v kulturnom nasledii kazahskoy stepi", *Kulturnoe nasledie*, № 1 (22), Astana 2009.

ERKOÇ, H.İ.: *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

ESİN, E.: "KÜN-AY" (Ay-Yıldız motifinin Proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi), VII. *Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Ankara 1972.

FRYE, R.N.: *The History of Bukhara*, Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.

GOLDEN, P.B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, KaraM, Ankara 2002.

GRENET, Frantz - VAISSIERE, Etienne de la.: "The last days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura 2002.

HUDYAKOV, Yu. S.: "Voennoe delo Zapadnix tyurkov", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

HUMBACH, H. Pangul: *a Turco-Bactrian Ruler // Bulletin of the Asia Institute, New Series*, 10. - London 1996.

KAŞGARLI, M.: *Divānū Lugāti't-Türk*, Kabcacı yayınevi, İstanbul 2005.

KOCA, A.: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Cilt: 2, Ankara 2002.

LERNER, J.A.: *Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents, Exegisti monumenta, Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, Wiesbaden 2009.

LERNER, J.A. - SİMS-WİLLİAMS, N.: *Seals, Sealings and Tokens from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)*, Wien 2011.

LİVŞİTS, V.A.: "Praviteli Pancha (Sogdiytsı i tyurki)", *Narodı Azii i Afriki*, № 4, Moskva 1979.

_____ : *Sogdiytsı v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svide-telstva*, Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989.

_____ : *Sogdiytskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*, SPb.: Filo-logicheskiiy fakultet SPbGU, 2008.

LURE, P.B.: *Schastliviy pravitel, tsar Pendjikenta Chegin Chur Bilgä, Sentralna-ya Aziya ot Ahemenidov do Timuridov. Arheologiya, istoriya, kultura. Materiali mej-dunarodnoy nauchnoy konferensii, posvyashennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya A. M. Belenitskogo. V.P. Nikanorov (ed.)*. Sankt-Peterburg 2005.

MERT, O.: *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Ankara 2009.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü - Album of the Turkish Monuments in Mongolia, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, TİKA, Ankara 2001.

MODE, M.: *Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details, Royal Naurüz in Samarqand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab. RSO, NS 78, Supplemento 1. Pisa / Roma 2006.

MORAVCSİK, G.: *Byzantinoturcica*, II. Berlin, 1958.

RADLOV, V.: *Yarlıki Toktamışa i Temur - Kutluga, Zapiski Vostochnogo otde-leniya*. T.Sh. SPb., 1888.

_____ : *Kutadgu-Bilik*, Faksimile uygurskoy rukopisi, SPb., 1890.

RAHMAN, A. - GRENET, F. - SİMS-WİLLİAMS, N.: "A Hunnish Kushan-shah", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No. 1, 2006.

ROGOJİNSKİY, A. Ye.: *Новые находки памятников древнетюркской эпигра-фики i monumentalnogo iskusstva na yuge i vostoke Kazahstana*, Rol nomadov v formirovanii kulturnogo naslediya Kazaxstana. Nauchnye chteniya pamyati N.E. Masanova. Sb. mat-ov Mejd. nauch. konf. Almatı 2010.

SAMASHEV, Z. - BAZILHAN, N. - BAYAR, D.: "Drevnetyurkskie kamennie izva-yaniya yevraziyskikh stepey", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

SARITAŞ, E.: *Çin'de Hun Araştırmaları*, Selenge, İstanbul 2010.

SİMS-WILLIAMS, N.: *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000.

_____ : *Turks and other peoples in the Bactrian documents, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) - From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık, İstanbul / 3th - 5th December 2010, İstanbul, İstanbul 2011.

SHAGALOV, V.D. - KUZNETSOV, A.V.: *Katalog monet Chacha VI-VIII vv.*, Tashkent 2006.

SHYUVEN, P.O.: "Vizantiyskih posolstvah k pervim tyurkskim pravitelyam Sogda (Problemı onomastiki i toponimiki)", *Obshestvennye nauki Uzbekistana*, № 1-3, Tashkent 1995.

Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vp. II. Yuridicheskie dokumenti i pisma / Cht., perevod i komment. V.A. Livshitsa. Moskva 1962.

TAŞAĞIL, A.: *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1999.

_____ : *Gök-Türkler, I*, TTK, Ankara 2003.

TEKİN, T.: *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003.

TOHTİEV, I.: *Mirzo Ulugbekning pul islohoti, Materialı nauchnoy konf. «Chach - Binket - Tashkent (istoricheskoe proshloe i sovremennost)»*, Tashkent 2007.

USER, H.Ş.: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, 1. Baskı, Kömen Yayınları, Konya 2009.

YAKUBOVİCH, I.S.: *Problemy sogdiyskoy etimologii*, Diss. na soisk.uchen. step. kand. ist. nauk. Rossiyskiy gos. gumanitarniy universitet, Moskva 2009.

ZUEV, YU. A.: *Tamgi loshadey iz vassalnih knyazestv // Novye materialı po drevney i srednevekoviy istorii Kazahstana*. Alma-Ata: Izdvo AN KazSSR, 1960.

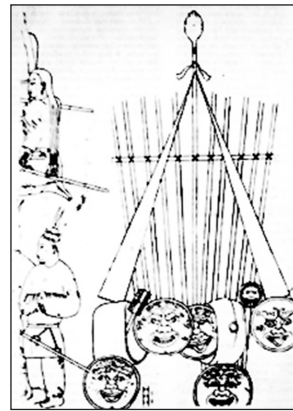
Levhalar

1

2a

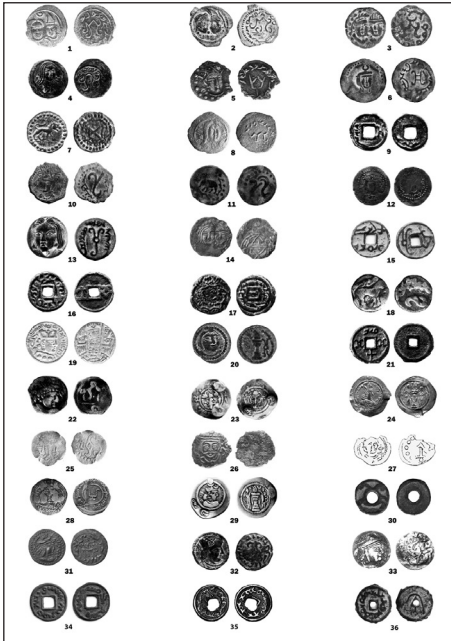

2b

Levha-I: Batı Köktürk Kağanlığı'yla bağlantılı bayrak ve tuğlar
(Yedisu-1, Afrasiyab/Semerkant-2a-b)

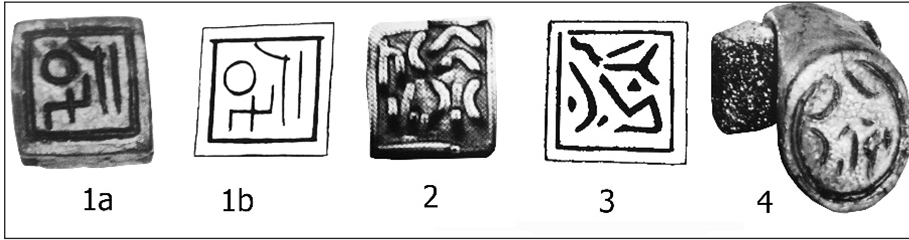
Levha-II: Batı Köktürk Kağanlığı'yla ilişkili tasvirî eserler
(Mezar Anıtı, Balballar, Kemik, Sikke vs. 2 No'lu anıt müstesnadır)

Levha-III: Erken Orta Çağlarda Orta Asya'da
Darbolunan Eski Türk ve Gayri Türk Sikkelerden
Bazı Örnekler

Levha-IV:
Batı Köktürk Kağanlığı sikkeleri

Levha-V: Köktürkçe Yazılı Mühürler (A. Amanjolov ve C. Alyılmaz yayınları esasında)

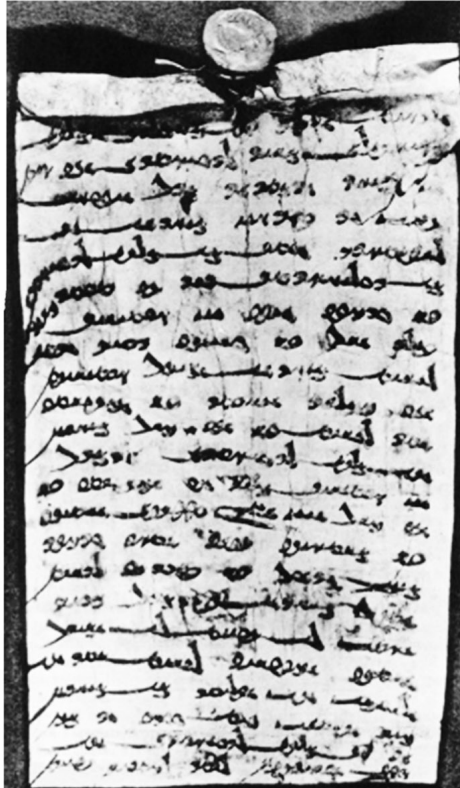
Levha-VI: Üzerinde Damga, Eski Türkçe Unvan ve İki Hörgüçlü Deve Tasviri Bulunan Mühür ve Sikkeler

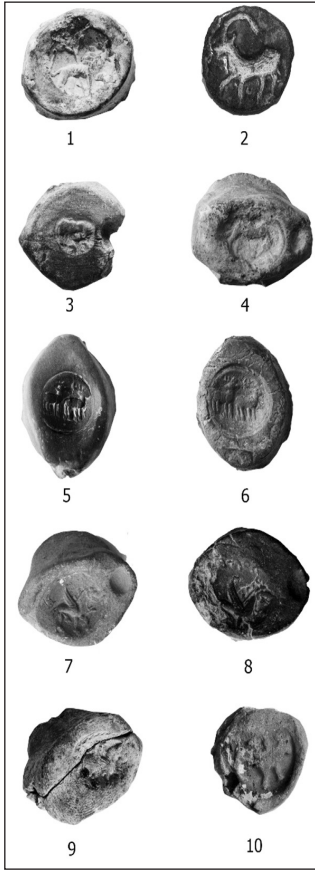
1

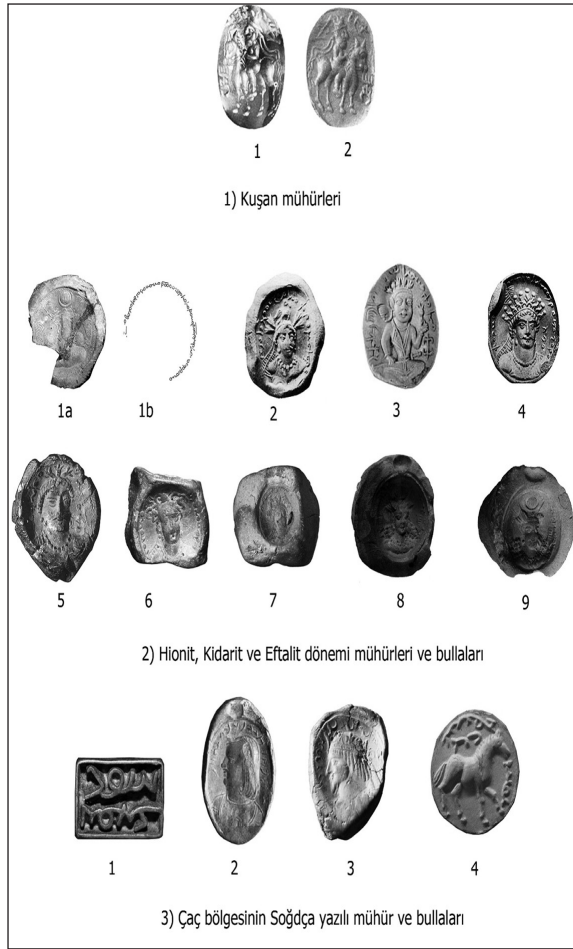
2

Levha-VII:
Üzerine Mühür Yapıştırılmış
Baktri ve Soğd Dilli Belgeler

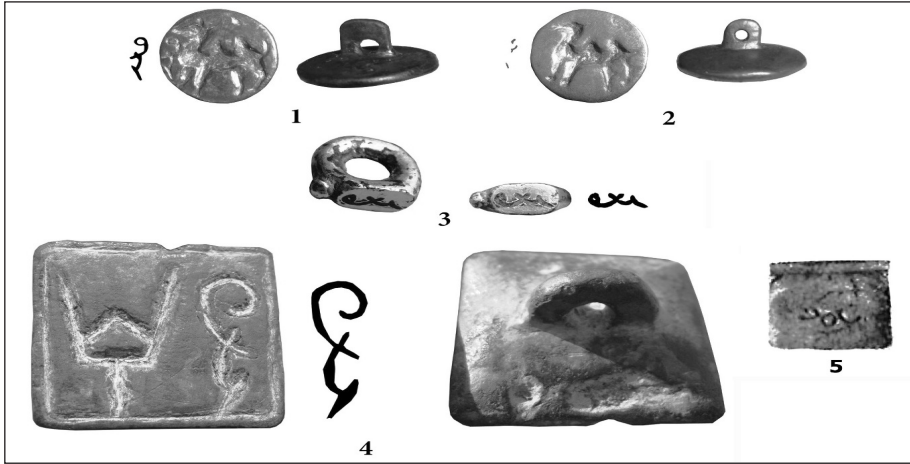
Levha-VIII:
Üzerinde Çeşitli Hayvan Tasvirleri Bulunan Kafır-Kale (Semerkant ve Kanka (Taşkent) Mühür ve Bullaları

Levha-IX:
Baktrice ve Soğdça Yazılı Mühür ve Bullalar

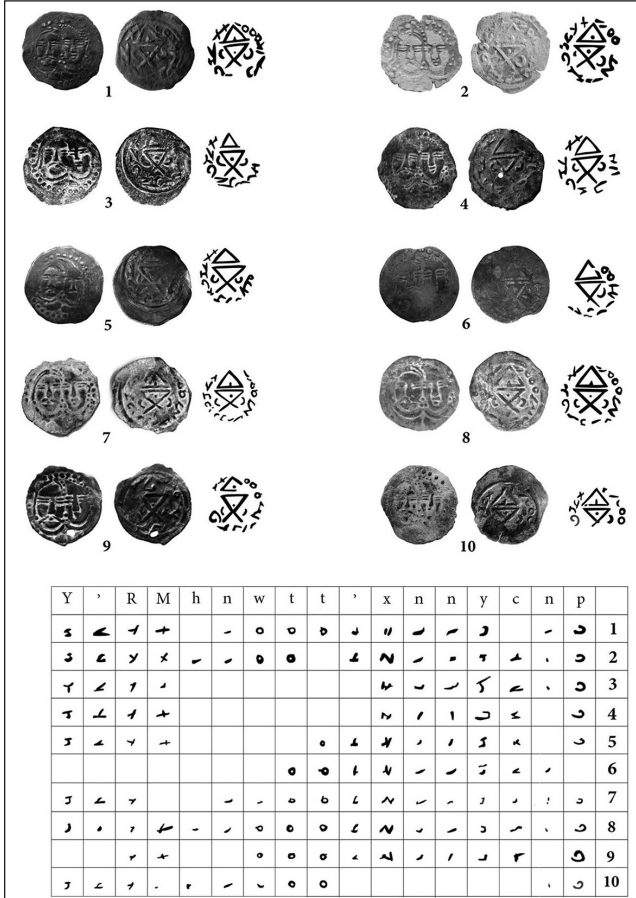

Levha-X:
Çince Yazılı (1-2) ve Damgayı Andıran İşaretleri Aksettiren Hun Damgaları

Levha-XI:

Çaç (Taşkent) ve Yedisu Bölgesinde Bulunan Soğdça Prn "Farn" (Kut) Yazılı Mühürler

Levha-XII:

"Hatun" Unvanlı Soğd (Panç) Sikkelerinin Yazı Çizimlerinden Örnekler

1

2

Levha-XIII:

Kafir-Kale (Semerkant) Eski Şehir Kalıntılarındaki Bulunan "Hatun" Unvanlı Mühürler

Levha-XIV:

Pencikent (Tacikistan) Eski Şehir Kalıntılarındaki Bulunan "Kağan" unvanlı mühür
(Sogdolog P. Lurje tarafından okunmuştur.)